

॥ ओ३म् ॥

❀ अथ विंशोऽध्यायारम्भः ❀

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्नऽत्र सुव ॥ १ ॥

य० ३० । ३ ॥

क्षत्रस्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समेशो देवता । द्विपदा विराड् गायत्रीछन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

अस्यादितो राजधर्मविषयमाह ॥

अब बीसवें अध्याय का आरम्भ है इसके आदि से राजधर्मविषय का वर्णन करते हैं ॥

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि । मा त्वा हिंसीन्मा मा
हिंसीः ॥ १ ॥

क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः । असि । मा । त्वा ।
हिंसीत् । मा । मा । हिंसीः ॥ १ ॥

पदार्थः—(क्षत्रस्य) राज्यस्य (योनिः) निमित्तम् (असि) (क्षत्रस्य)
राजकुलस्य (नाभिः) नाभिरिव जीवनहेतुः (असि) (मा) निषेधे (त्वा) त्वां
सभापतिम् (हिंसीत्) हिंस्यात् (मा) (मा) माम् (हिंसीः) हिंस्याः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे समेश ! यतस्त्वं क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि तस्मात् त्वा
कोऽपि मा हिंसीत् त्वं मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

भावार्थः—स्वामी भृत्यजनाश्च परस्परमेवं प्रतिज्ञां कुर्युः राजजनाः प्रजाजनान्
प्राजाजना राजजनोंश्च सततं रक्षेयुः । येन सर्वेषां सुखोन्नतिः स्यात् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे सभापते ! जिस से तू (क्षत्रस्य) राज्य का (योनिः) निमित्त (असि) है
(क्षत्रस्य) राजकुल का (नाभिः) नाभि के समान जीवनहेतु (असि) है इससे (त्वा) तुझ को
कोई भी (मा, हिंसीत्) मत मारे तू (मा) मुझे (मा, हिंसीः) मत मारे ॥ १ ॥

भावार्थः—स्वामी और भृत्यजन परस्पर ऐसी प्रतिज्ञा करें कि राजपुरुष प्रजापुरुषों और
प्रजापुरुष राजपुरुषों की निरन्तर रक्षा करें जिससे सब के सुख की उन्नति होवे ॥ १ ॥

निषसादेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभेशो देवता । भुरिगुणिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ।
मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि ॥ २ ॥

नि । ससाद् । धृतव्रत इति धृतव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । साम्राज्यायेति
साम्राज्याय । सुक्रतुर्गतिं सुक्रतुः । मृत्योः । पाहि । विद्योत् । पाहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(नि) नित्यम् (ससाद्) सीद् (धृतव्रतः) धृतं व्रतं सत्यं येन
(वरुणः) उत्तमस्वभावः (पस्त्यासु) न्यायगृहेषु (आ) समन्तात् (साम्राज्याय)
भूगोले चक्रवर्त्तिराज्यकरणाय (सुक्रतुः) शोभनकर्मप्रज्ञः (मृत्योः) अल्पमृत्युना ।
प्राणत्यागात् (पाहि) रक्ष (विद्योत्) दीप्यमानाग्न्यास्त्रादेः । अत्र द्युतधातोर्विच् ।
(पाहि) रक्ष ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सभेश ! भवान् सुक्रतुर्धृतव्रतो वरुणः सन् साम्राज्याय पस्त्यास्वा
निषसाद् । अस्मान् वीरान्मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि ॥ २ ॥

भावार्थः—यो धर्म्यगुणकर्मस्वभावो न्यायाधीशः सभेशो भवेत् स चक्रवर्त्तिराज्यं
कर्तुं प्रजाश्च रक्षितुं शक्नोति नेतरः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे सभापति ! आप (सुक्रतुः) उत्तम बुद्धि और कर्मयुक्त (धृतव्रतः) सत्य का
धारण करने हारे (वरुणः) उत्तम स्वभावयुक्त होते हुए (साम्राज्याय) भूगोल में चक्रवर्त्ती राज्य
करने के लिये (पस्त्यासु) न्यायघरों में (आ, नि, पसाद्) निरन्तर स्थित हूजिये तथा हम वीरों की
(मृत्योः) मृत्यु से (पाहि) रक्षा कीजिये और (विद्योत्) प्रकाशमान अग्नि अस्त्रादि से (पाहि)
रक्षा कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—जो धर्मयुक्त गुण कर्म स्वभाव वाला न्यायाधीश सभापति होवे सो चक्रवर्त्ती
राज्य और प्रजा की रक्षा करने को समर्थ होता है अन्य नहीं ॥ २ ॥

देवस्येत्यस्याश्विनावृषी । सभेशो देवता । अतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसाग्राभिर्विश्वामि । सरस्वत्यै

भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायामि विञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै
यशसेऽभि विञ्चामि ॥ ३ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रऽसवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति
बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अश्विनोः । भैषज्येन । तेजसे । ब्रह्मवर्चसायेति
ब्रह्मवर्चसाय । अभि । सिञ्चामि । सरस्वत्यै । भैषज्येन । वीर्याय ।
अन्नाद्यायेत्यन्नऽअद्याय । अभि । सिञ्चामि । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण । बलाय ।
श्रियै । यशसे । अभि । सिञ्चामि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वतो दीप्यमानस्य (त्वा) त्वाम् । (सवितुः) सकलैश्वर्याऽ
धिष्ठातुः (प्रसवे) उत्पादिते जगति (अश्विनोः) सकलविद्याव्याप्तयोरध्यापकोपदेशकयोः
(बाहुभ्याम्) (पूष्णः) पूर्णबलस्य (हस्ताभ्याम्) उत्साहपुरुषार्थाभ्याम् (अश्विनोः)
वैद्यकविद्यां प्राप्तयोरध्यापनौषधिकारिणोः (भैषज्येन) भिषजां वैद्यानां भावेन (तेजसे)
प्रागल्भ्याय (ब्रह्मवर्चसाय) वेदाध्ययनाय (अभि) सर्वतः (सिञ्चामि) मार्जनेन
स्वीकरोमि (सरस्वत्यै) सुशिक्षितायै वाचे (भैषज्येन) भिषजामौषधीनां भावेन
(वीर्याय) पराक्रमाय (अन्नाद्याय) अन्नं योग्यायान्नाद्याय (अभि) (सिञ्चामि) सर्वथा
स्वीकरोमि (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियेण) धनेन (बलाय) पुष्टत्वाय (श्रियै)
सुशोभितायै राजलक्ष्म्यै (यशसे) सत्कीर्त्यै (अभि) (सिञ्चामि) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शुभलक्षणान्वित पुरुष ! सवितुर्देवस्येश्वरस्य प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसाय त्वा राजप्रजाजनोहमभिषिञ्चामि
भैषज्येन सरस्वत्यै वीर्यायान्नाद्यायाऽभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽ
भिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

भावार्थः—जनैश्च जगति धर्म्यकर्मप्रकाशकरणाय शुभगुणकर्मस्वभावो जनो
राज्यपालनायाऽधिकर्त्तव्यः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे शुभ लक्षणों से युक्त पुरुष ! (सवितुः) सकल ऐश्वर्य के अधिष्ठाता (देवस्य)
सब ओर से प्रकाशमान जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए जगत् में (अश्विनोः) सम्पूर्ण विद्या
में व्याप्त अध्यापक और उपदेशक के (बाहुभ्याम्) बल और पराक्रम से (पूष्णः) पूर्ण बल वाले
वायुवत् वर्तमान पुरुष के (हस्ताभ्याम्) उत्साह और पुरुषार्थ से (अश्विनोः) वैद्यक विद्या में व्याप्त
पढ़ाने और ओषधि करने हारे के (भैषज्येन) वैद्यकपन से (तेजसे) प्रागल्भता के लिये
(ब्रह्मवर्चसाय) वेदों के पढ़ने के लिये (त्वा) तुझ को राज प्रजाजन में (अभि, पिञ्चामि)
अभिषेक करता हूं (भैषज्येन) ओषधियों के भाव से (सरस्वत्यै) अच्छे प्रकार शिक्षा की हुई वाणी
(वीर्याय) पराक्रम और (अन्नाद्याय) अन्नादि की प्राप्ति के लिये (अभि, पिञ्चामि) अभिषेक करता
हूं (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले के (इन्द्रियेण) धन से (बलाय) पुष्ट होने (श्रियै) सुशोभायुक्त
राजलक्ष्मी और (यशसे) पुण्य कीर्ति के लिये (अभि, पिञ्चामि) अभिषेक करता हूं ॥ ३ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि इस जगत् में धर्मयुक्त कर्मों का प्रकाश करने के लिये शुभ गुण कर्म और स्वभाव वाले जन को राज्य पालन करने के लिये अधिकार दें ॥ ३ ॥

कोऽसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता । निचुदार्षी गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा । सुश्लोक सुमङ्गल
सत्यराजन् ॥ ४ ॥

कः । असि । कतमः । असि । कस्मै । त्वा । काय । त्वा । सुश्लोकेति
सुश्लोक । सुमङ्गलेति सुमङ्गल । सत्यराजन्निति सत्यराजन् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(कः) सुखस्वरूपः (असि) (कतमः) अतिशयेन सुखकारी
(असि) (कस्मै) सुखस्वरूपाय परमेश्वराय (त्वा) त्वाम् (काय) को ब्रह्म देवता
यस्य वेदमन्त्रस्य तस्मै (त्वा) (सुश्लोक) शुभकीर्तिं सत्यवाक् (सुमङ्गल)
प्रशस्तमङ्गलाऽनुष्ठातः (सत्यराजन्) सत्यप्रकाशक ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सुश्लोक सुमङ्गल सत्यराजन्यस्त्वं कोऽसि कतमोऽसि तस्मात्कस्मै
त्वा काय त्वाऽहमभिषिञ्चामि ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वमन्त्रादभिषिञ्चामीत्यभिसम्बध्यते । यः सर्वेषां मनुष्याणां
मध्येतिप्रशंसनीयो भवेत्स सभेश त्वमर्हेत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (सुश्लोक) उत्तम कीर्ति और सत्य बोलने वाले (सुमङ्गल) प्रशस्त मङ्गलकारी
कर्मों के अनुष्ठान करने और (सत्यराजन्) सत्यन्याय के प्रकाश करने वाला जो तू (कः) सुखस्वरूप
(असि) है और (कतमः) अतिसुखकारी (असि) है इससे (कस्मै) सुखस्वरूप परमेश्वर के लिये
(त्वा) तूझ को तथा (काय) परमेश्वर जिसका देवता उस मन्त्र के लिये (त्वा) तूझ को मैं
अभिषेकयुक्त करता हूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से (अभि, षिञ्चामि) इन पदों की अनुवृत्ति आती है ।
जो सब मनुष्यों के मध्य में अतिप्रशंसनीय होवे वह सभापतित्व के योग्य होता है ॥ ४ ॥

शिरो मे इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि । राजा मे
प्राणोऽश्मृतं सन्नादं चक्षुर्विरादं श्रोत्रम् ॥ ५ ॥

शिरः । मे । श्रीः । यशः । मुखम् । त्विषिः । केशाः । च । श्मश्रूणि ।
राजा । मे । प्राणः । अमृतम् । सम्राडिति सम्ऽराट् । चक्षुः । विराडिति विऽराट् ।
श्रोत्रम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(शिरः) उत्तमाङ्गम् (मे) मम (श्रीः) श्रीः शोभा धनं च (यशः)
सत्कीर्तिकथनम् (मुखम्) आस्यम् (त्विषिः) न्यायप्रदीतिरिव (केशाः) (च)
(श्मश्रूणि) मुखकेशाः (राजा) प्रकाशमानः (मे) (प्राणः) प्राणादिवायुः (अमृतम्)
मरणधर्मरहितं चेतनं ब्रह्म (सम्राट्) सम्यक् प्रकाशमानम् (चक्षुः) नेत्रम् (विराट्)
विविधशास्त्रश्रवणयुक्तम् (श्रोत्रम्) श्रवणेन्द्रियम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! राज्येऽभिषिक्तस्य मे मम श्रीः शिरो यशो मुखं त्विषिः
केशाः श्मश्रूणि च राजा मे प्राणोऽमृतं सम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रं चास्त्येवं यूयं जानीत ॥ ५ ॥

भावार्थः—यो राज्येऽभिषिक्तस्स्यात्स शिरआद्यवयवान् शुभकर्मसु प्रेरयेत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! राज्य में अभिषेक को प्राप्त हुए (मे) मेरी (श्रीः) शोभा और धन
(शिरः) शिरस्थानी (यशः) सत्कीर्ति का कथन (मुखम्) मुखस्थानी (त्विषिः) न्याय के प्रकाश
के समान (केशाः) केश (च) और (श्मश्रूणि) दाढ़ी मूँछ (राजा) प्रकाशमान (मे) मेरा
(प्राणः) प्राण आदि वायु (अमृतम्) मरणधर्मरहित चेतन ब्रह्म (सम्राट्) अच्छे प्रकार प्रकाशमान
(चक्षुः) नेत्र (विराट्) विविधशास्त्र-श्रवणयुक्त (श्रोत्रम्) कान है ऐसा तुम लोग जानो ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो राज्य में अभिषिक्त राजा होवे सो शिर आदि अवयवों को शुभ कर्मों में
प्रेरित रखे ॥ ५ ॥

जिह्वा म इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः स्वराड् भामः । मोदाः
प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥ ६ ॥

जिह्वा । मे । भद्रम् । वाक् । महः । मनः । मन्युः । स्वराडिति स्वऽराट् ।
भामः । मोदाः । प्रमोदा इति प्रऽमोदाः । अङ्गुलीः । अङ्गानि । मित्रम् । मे ।
सहः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(जिह्वा) जुहोति शब्दमन्त्रं वा यया सा जिह्वा (मे) (भद्रम्)
कल्याणकराजभोजिनी (वाक्) वक्ति यया सा (महः) पूज्यवेदशास्त्रबोधयुक्ता (मनः)
मननात्मकमन्तःकरणम् (मन्युः) दुष्टाचारोपरि क्रोधकृत् (स्वराट्) बुद्धिः (भामः)

भाति धेन सः (मोदाः) हर्षा उत्साहाः (प्रमोदाः) प्रकृष्टाऽऽनन्दयोगाः (अङ्गुलीः) करचरणाऽवयवाः (अङ्गानि) शिरआदीनि (मित्रम्) सखा (मे) (सहः) सहनम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! मे जिह्वा भद्रं वाङ् महो मनो मन्युः स्वराड् भामो मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं च सहो मे सहायो भवेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये राजजना ब्रह्मचर्यजितेन्द्रियधर्माचरणैः पथ्याहाराः सत्यवाचो दुष्टेषु क्रोधाविष्करा आनन्दन्तोऽन्यानानन्दयन्तः पुरुषार्थिनः सर्वसुहृदो बलिष्ठा भवेयुस्ते सर्वदा सुखिनः स्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (मे) मेरी (जिह्वा) जीभ (भद्रम्) कल्याणकारक अन्नादि के भोग करने हारी (वाक्) जिससे बोला जाता है वह वाणी (महः) बड़ी पूजनीय वेदशास्त्र के बोध से युक्त (मनः) विचार करने वाला अन्तःकरण (मन्युः) दुष्टाचारी मनुष्यों पर क्रोध करने हारा (स्वराड्) स्वर्ष प्रकाशमान बुद्धि (भामः) जिससे प्रकाश होता है (मोदाः) हर्ष उत्साह (प्रमोदाः) प्रकृष्ट आनन्द के योग (अङ्गुलीः) अङ्गुलियाँ (अङ्गानि) और अन्य सब अङ्ग (मित्रम्) सखा और (सहः) सहन (मे) मेरे सहायक हों ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष ब्रह्मचर्य जितेन्द्रिय और धर्माचरण से पथ्य आहार करने, सत्य वाणी बोलने, दुष्टों में क्रोध का प्रकाश करने हारे आनन्दित हो अन्यो को आनन्दित करते हुए पुरुषार्थी सब के मित्र और बलिष्ठ हों वे सर्वदा सुखी रहें ॥ ६ ॥

बाहू इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । राजा देवता । निचृगायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

बाहू मे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आत्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ७ ॥

बाहूऽइति बाहू । मे । बलम् । इन्द्रियम् । हस्तौ । मे । कर्म । वीर्यम् । आत्मा । क्षत्रम् । उरः । मम ॥ ७ ॥

पदार्थः—(बाहू) भुजौ (मे) मम (बलम्) (इन्द्रियम्) धनम् (हस्तौ) करौ (मे) (कर्म) (वीर्यम्) पराक्रमः (आत्मा) स्वयम्भूर्जीवः (क्षत्रम्) क्षताद्रक्षकम् (उरः) हृदयम् (मम) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! मे बलमिन्द्रियं बाहू मे कर्म वीर्यं हस्तौ ममात्मा उरो हृदयं च क्षत्रमस्तु ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैरात्मान्तःकरणबाहुबलं विधाय सुखमुन्नेयम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (मे) मेरा (बलम्) बल और (इन्द्रियम्) धन (बाहु) भुजारूप (मे) मेरा (कर्म) कर्म और (वीर्यम्) पराक्रम (हस्तौ) हाथ रूप (मम) मेरा (आत्मा) स्वस्वरूप और (उरः) हृदय (तन्त्रम्) अति दुःख से रक्षा करने हारा हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को योग्य है कि आत्मा, अन्तःकरण और बाहुओं के बल को उत्पन्न कर सुख बढ़ावें ॥ ७ ॥

पृष्टीरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पृष्टीमै राष्ट्रमुदरमथसौ ग्रीवारश्च श्रोणी । ऊरुऽअरत्नी जानुनी
विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

पृष्टीः । मे । राष्ट्रम् । उदरम् । अथसौ । ग्रीवाः । च । श्रोणीऽइति श्रोणी ।
ऊरुऽइत्युरू । अरत्नी । जानुनीऽइति जानुनी । विशः । मे । अङ्गानि । सर्वतः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(पृष्टीः) पृष्ठदेशः पश्चाद्भागः । अत्र सुपां सुलुगिति सोः स्थाने सुः (मे) (राष्ट्रम्) राजमानं राज्यम् (उदरम्) (अंसौ) बाहुमूले (ग्रीवाः) कण्ठप्रदेशः (च) (श्रोणि) कटिप्रदेशौ (ऊरु) सक्थिनी (अरत्नी) भुजमध्यप्रदेशौ (जानुनी) ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागौ (विशः) प्रजाः (मे) (अङ्गानि) अवयवाः (सर्वतः) सर्वाभ्यो दिग्भ्यस्सर्वेभ्यो देशेभ्यो वा ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! मे मम पृष्टी राष्ट्रमुदरमंसौ ग्रीवाः श्रोणी ऊरु अरत्नी जानुनी सर्वतोऽन्यानि चाङ्गानि मे विशः सन्ति ॥ ८ ॥

भावार्थः—यः स्वदेहाङ्गवत् प्रजाः जानीयात्स एव राजा सर्वदा वर्द्धते ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (मे) मेरा (राष्ट्रम्) राज्य (पृष्टी) पीठ (उदरम्) पेट (अंसौ) स्कन्ध (ग्रीवाः) कण्ठप्रदेश (श्रोणीः) कटिप्रदेश (ऊरु) जंघा (अरत्नी) भुजाओं का मध्यप्रदेश और (जानुनी) गोढ़ का मध्यप्रदेश तथा (सर्वतः) सब ओर से (च) और (अङ्गानि) अङ्ग (मे) मेरे (विशः) प्रजाजन हैं ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो अपने अङ्गों के तुल्य प्रजा को जाने वही राजा सर्वदा बढ़ता रहता है ॥ ८ ॥

नाभिर्म इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समेशो देवता । निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत् । आनन्दनन्दावाण्डौ
मे भगः सौभाग्यं पसः । जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा
प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

नाभिः । मे । चित्तम् । विज्ञानमिति विज्ञानम् । पायुः । मे ।
अपचितिरित्यपचितिः । भसत् । आनन्दनन्दावित्यानन्दनन्दौ । आण्डौ । मे ।
भगः । सौभाग्यम् । पसः । जङ्घाभ्याम् । पद्भ्यामिति पद्भ्याम् । धर्मः ।
अस्मि । विशि । राजा । प्रतिष्ठितः । प्रतिस्थित इति प्रतिस्थितः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(नाभिः) शरीरमध्यदेशः (मे) मम (चित्तम्) (विज्ञानम्)
सम्यग् ज्ञानं विविधज्ञानं वा (पायुः) गुदेन्द्रियम् (मे) (अपचितिः) प्रजाजनकम्
(भसत्) भोगेन्द्रियम् (आनन्दनन्दौ) आनन्देन संभोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ
(आण्डौ) अण्डाकारौ वृषणौ (मे) (भगः) ऐश्वर्यम् (सौभाग्यम्) उत्तमैश्वर्यस्य
भावः (पसः) लिङ्गम् (जङ्घाभ्याम्) (पद्भ्याम्) (धर्मः) पक्षपातरहितो न्यायो धर्म
इव (अस्मि) (विशि) प्रजायाम् (राजा) प्रकाशमानः (प्रतिष्ठितः) प्राप्तप्रतिष्ठः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! मे चित्तं नाभिर्विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसदाण्डावानन्द-
नन्दौ मे भगः पसः सौभाग्यं सौभाग्ययुक्तं स्यादेवमहं जङ्घाभ्यां पद्भ्यां सह विशि
प्रतिष्ठितो धर्मो राजाऽस्मि यस्माद्ययं मदनुकूलो भवत ॥ ६ ॥

भाषार्थः—यस्सर्वैरङ्गैः शुभं कर्माऽऽचरेत् स धर्मात्मा सन् जायां सुप्रतिष्ठितो
राजा स्यात् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (मे) मेरी (चित्तम्) स्मरण करने वाली वृत्ति (नाभिः) मध्यप्रदेश
(विज्ञानम्) विशेष वा अनेक ज्ञान (पायुः) मूलेन्द्रिय (मे) मेरी (अपचितिः) प्रजाजनक
(भसत्) योनि (आण्डौ) अण्ड के आकार वृषणावयव (आनन्दनन्दौ) संभोग के मुख से
आनन्दकारक (मे) मेरा (भगः) ऐश्वर्य (पसः) लिङ्ग और (सौभाग्यम्) पुत्र पौत्रादि युक्त होवे
इसी प्रकार मैं (जङ्घाभ्याम्) जङ्घा और (पद्भ्याम्) पगों के साथ (विशि) प्रजा में (प्रतिष्ठितः)
प्रतिष्ठा को प्राप्त (धर्मः) पक्षपातरहित न्यायधर्म के समान (राजा) राजा (अस्मि) हूँ जिससे तुम
लोग मेरे अनुकूल रहो ॥ ६ ॥

भाषार्थः—जो सब अङ्गों से शुभ कर्म करता है सो धर्मात्मा होकर प्रजा में सत्कार के
योग्य उत्तम प्रतिष्ठित राजा होवे ॥ ६ ॥

प्रतीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभेशो देवता । विराट् शक्रो छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्रति क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु ।
प्रत्यङ्गेषु प्रति तिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रति तिष्ठामि पुष्टे प्रति
द्यावापृथिव्योः प्रति तिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

प्रति । क्षत्रे । प्रति । तिष्ठामि । राष्ट्रे । प्रति । अश्वेषु । प्रति । तिष्ठामि ।
गोषु । प्रति । अङ्गेषु । प्रति । तिष्ठामि । आत्मन् । प्रति । प्राणेषु । प्रति ।
तिष्ठामि । पुष्टे । प्रति । द्यावापृथिव्योः । प्रति । तिष्ठामि । यज्ञे ॥ १० ॥

पदार्थः—(प्रति) प्रतिनिधौ (क्षत्रे) क्षताद्रक्षके क्षत्रियकुले (प्रति)
(तिष्ठामि) (राष्ट्रे) प्रकाशमाने राज्ये (प्रति) (अश्वेषु) तुरङ्गादिषु (प्रति)
(तिष्ठामि) (गोषु) गोषु पृथिव्यादिषु च (प्रति) (अङ्गेषु) राज्याऽधयवेषु (प्रति)
(तिष्ठामि) (आत्मन्) आत्मनि (प्रति) (प्राणेषु) (प्रति) (तिष्ठामि) (पुष्टे)
(प्रति) (द्यावापृथिव्योः) सूर्याचन्द्रवन्न्यायप्रकाशभूम्योः (प्रति) (तिष्ठामि) (यज्ञे)
विद्वत्सेवासङ्गविद्यादानादिक्रियायाम् ॥ १० ॥

अन्वयः—विशि प्रतिष्ठितो राजाऽहं धर्म्येण क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे प्रति
तिष्ठाम्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु प्रतितिष्ठाम्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन् प्रति तिष्ठामि प्राणेषु
प्रति तिष्ठामि पुष्टे प्रति तिष्ठामि द्यावापृथिव्योः प्रति तिष्ठामि यज्ञे प्रति तिष्ठामि ॥ १० ॥

भावार्थः—यो राजा प्रियाऽप्रिये विहाय न्यायधर्मेण प्रजाः प्रशास्य सर्वेषु
राजकर्मसु चारचक्षुर्भूत्वा मध्यस्थया वृत्त्या सर्वाः प्रजाः पालयित्वा सततं विद्यासुशिक्षा-
वर्धको भवेत्स एव सर्वपूज्यो भवेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—प्रजाजनो में प्रतिष्ठा को प्राप्त मैं राजा धर्मयुक्त व्यवहार से (क्षत्रे) क्षय से रक्षा
करने हारे क्षत्रियकुल में (प्रति) प्रतिष्ठा को प्राप्त होता (राष्ट्रे) राज्य में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठा
को प्राप्त होता हूँ (अश्वेषु) घोड़े आदि वाहनों में (प्रति) प्रतिष्ठा को प्राप्त होता (गोषु) गौ और
पृथिवी आदि पदार्थों में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ (अङ्गेषु) राज्य के अंगों में (प्रति)
प्रतिष्ठित होता (आत्मन्) आत्मा में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ (प्राणेषु) प्राणों में
(प्रति) प्रतिष्ठित होता (पुष्टे) पुष्टि करने में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ (द्यावापृथिव्योः)
सूर्य चन्द्र के समान न्याय-प्रकाश और पृथिवी में (प्रति) प्रतिष्ठित होता (यज्ञे) विद्वानों की सेवा
संग और विद्यादानादि क्रिया में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ ॥ १० ॥

भावार्थः—जो राजा प्रिय अप्रिय को छोड़ न्यायधर्म से समस्त प्रजा का शासन सब
राजकर्मों में चाररूप आँखों वाला अर्थात् राज्य के गुप्त हाल को देने वाले ही जिस के नेत्र के
समान वैसा हो मध्यस्थ वृत्ति से सब प्रजाओं का पालन कर करा के निरन्तर विद्या की शिक्षा को
बढ़ावे वही सब का पूज्य होवे ॥ १० ॥

त्रया इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । उपदेशका देवताः । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथोपदेशकविषयमाह ॥

अब उपदेशक विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिंशः सुरार्धसः । बृहस्पतिपुरोहिता
देवस्य सवितुः सवे । देवा देवैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

त्रयाः । देवाः । एकादश । त्रयस्त्रिंश इति त्रयःऽत्रिंशः । सुरार्धस इति
सुरार्धसः । बृहस्पतिपुरोहिता इति बृहस्पतिपुरोहिताः । देवस्य । सवितुः । सवे ।
देवाः । देवैः । अवन्तु । मा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(त्रयाः) त्रयाणामवयवभूताः (देवाः) दिव्यगुणाः (एकादश)
एतत्संख्याताः (त्रयस्त्रिंशः) त्र्यधिकास्त्रिंशत् (सुरार्धसः) सुष्टु राधसः संसिद्धयो
येभ्यस्ते (बृहस्पतिपुरोहिताः) बृहस्पतिः सूर्यः पुरः पूर्वं हितो धृतो येषु ते (देवस्य)
प्रकाशमानेश्वरस्य (सवितुः) सकलजगदुत्पादकस्य (सवे) परमैश्वर्ययुक्ते प्रेरितव्ये
जगति (देवाः) विद्वांसः (देवैः) द्योतमानैः (अवन्तु) रक्षन्तु (मा) माम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—ये त्रया देवा बृहस्पतिपुरोहिताः सुरार्धस एकादश त्रयस्त्रिंशः सवितु-
देवस्य सवे वर्तन्ते तैर्देवैः सहितं मा देवा अवन्तु उन्नतं सम्पादयन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशद्युच्चन्द्रनक्षत्राण्यष्टौ प्राणादयो दश वायव
एकादशो जीवात्मा द्वादश मासा विद्युद्यज्ञश्चैतेषां दिव्यपृथिव्यादीनां पदार्थानां गुणकर्म-
स्वभावोपदेशेन सर्वान् मनुष्यानुत्कर्षयन्ति ते सर्वोपकारका भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—जो (त्रयाः) तीन प्रकार के (देवाः) दिव्यगुण वाले (बृहस्पतिपुरोहिताः) जिन
में कि बर्बों का पालन करने हारा सूर्य प्रथम धारण किया हुआ है (सुरार्धसः) जिन से अच्छे
प्रकार कार्यों की सिद्धि होती वे (एकादश) ग्यारह (त्रयस्त्रिंशः) तैंतीस दिव्यगुण वाले पदार्थ
(सवितुः) सब जगत् की उत्पत्ति करने वाले (देवस्य) प्रकाशमान ईश्वर के (सवे) परमैश्वर्ययुक्त
उत्पन्न किये हुए जगत् में हैं उन (देवैः) पृथिव्यादि तैंतीस पदार्थों से सहित (मा) मुझ को (देवाः)
विद्वान् लोग (अवन्तु) रक्षा और बढ़ाया करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र ये आठ और प्राण,
अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनञ्जय तथा ग्यारहवां जीवात्मा, बारह
महीने, बिजुली और यज्ञ इन तैंतीस दिव्यगुण वाले पृथिव्यादि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभाव के
उपदेश से सब मनुष्यों की उन्नति करते हैं वे सर्वोपकारक होते हैं ॥ ११ ॥

प्रथमा इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । प्रकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो
यजुर्भिर्यजूंषि सामभिः सामान्यग्निमृचः पुरोऽनुवाक्याभिः
पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहुतयो
मे कामान्तसमर्धयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

प्रथमा । द्वितीयैः । द्वितीयाः । तृतीयैः । तृतीयाः । सत्येन । सत्यम् ।
यज्ञेन । यज्ञः । यजुर्भिरिति यजुःऽभिः । यजूंषि । सामभिरिति सामऽभिः ।
सामानि । ऋग्भिरित्युक्ऽभिः । ऋचः । पुरोऽनुवाक्याभिरिति पुरःऽअनुवाक्याभिः ।
पुरोऽनुवाक्या इति पुरःऽअनुवाक्याः । याज्याभिः । याज्याः । वषट्कारैरिति
वषट्कारैः । वषट्कारा इति वषट्काराः । आहुतिभिरित्याहुतिऽभिः । आहुतय
इत्याहुतयः । मे । कामान् । सम् । अर्धयन्तु । भूः । स्वाहा ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रथमाः) आदिमाः पृथिव्यादयोऽष्टौ वसवः (द्वितीयैः) एकादश-
प्राणाद्यै रुद्रैः (द्वितीयाः) रुद्राः (तृतीयैः) द्वादशमासैः (तृतीयाः) (सत्येन) कारणेन
(सत्यम्) (यज्ञेन) शिल्पक्रियया (यज्ञः) (यजुर्भिः) (यजूंषि) (सामभिः)
(सामानि) (ऋग्भिः) (ऋचः) (पुरोऽनुवाक्याभिः) अथर्ववेदप्रकरणैः (पुरोऽनुवाक्याः)
(याज्याभिः) यज्ञसम्बन्धक्रियाभिः (याज्याः) (वषट्कारैः) उत्तमकर्मभिः
(वषट्काराः) (आहुतिभिः) (आहुतयः) (मे) मम (कामान्) इच्छाः (सम्)
(सभ्यगर्थे) (अर्धयन्तु) (भूः) अस्यां भूमौ (स्वाहा) सत्यक्रियया ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः ! यथा प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं
यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूंषि सामभिः सामान्यग्निमृचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या
याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहुतयः स्वाहैते सर्वे भूमौ कामान्तसमर्धयन्तु
तथा मां भवन्तो बोधयन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकाः पूर्वं वेदानध्याप्य पृथिव्यादिपदार्थविद्याः संज्ञाप्य
कारणकार्यसम्बन्धेन तद्गुणान्साक्षात्कारयित्वा हस्तक्रियया सर्वान् जनान् कुशलान्
संपादयेयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो ! जैसे (प्रथमाः) आदि में कहे पृथिव्यादि आठ वसु (द्वितीयैः)
दूसरे ग्यारह प्राण आदि रुद्रों के साथ (द्वितीयाः) दूसरे ग्यारह रुद्र (तृतीयैः) तीसरे बारह महीनों
के साथ (तृतीयाः) तीसरे महीने (सत्येन) नाशरहित कारण के सहित (सत्यम्) नित्यकारण
(यज्ञेन) शिल्पविद्यारूप क्रिया के साथ (यज्ञः) शिल्पक्रिया आदि कर्म (यजुर्भिः) यजुर्वेदोक्त
क्रियाओं से युक्त (यजूंषि) यजुर्वेदोक्त क्रिया (सामभिः) सामवेदोक्त विद्या के साथ (सामानि)
सामवेदस्थ क्रिया आदि (ऋग्भिः) ऋग्वेदस्थ विद्या क्रियाओं के साथ (ऋचः) ऋग्वेदस्थ व्यवहार

(पुरोनुवाक्याभिः) अथर्ववेदोक्त प्रकरणों के साथ (पुरोनुवाक्याः) अथर्ववेदस्थ व्यवहार (याज्याभिः) यज्ञ के सम्बन्ध में जो क्रिया है उन के साथ (याज्याः) यज्ञक्रिया (वषट्कारैः) उत्तम कर्मों के साथ (वषट्काराः) उत्तम क्रिया (आहुतिभिः) होम क्रियाओं के साथ (आहुतयः) आहुतियां (स्वाहा) सत्य क्रिया के साथ ये सब (भूः) भूमि में (मे) मेरी (कामान्) इच्छाओं को (समर्थयन्तु) अच्छे प्रकार सिद्ध करें वैसे मुझ को आप लोग बोध कराओ ॥ १२ ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक प्रथम वेदों को पढ़ा पृथिव्यादि पदार्थ विद्याओं को जना कार्य कारण के सम्बन्ध से उन के गुणों को साक्षात् करा के हस्तक्रिया से सब मनुष्यों को कुशल अच्छे प्रकार किया करें ॥ १२ ॥

लोमानीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अध्यापकोपदेशकौ देवते । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

लोमानि प्रयतिर्मम त्वङ्म आनतिरागतिः । मांसं म
उपनतिर्वस्वस्थि मज्जा म आनतिः ॥ १३ ॥

लोमानि । प्रयतिरिति प्रयतिः । मम । त्वक् । मे । आनतिरित्याऽनतिः ।
आगतिरित्याऽगतिः । मांसम् । मे । उपनतिरित्युपनतिः । वसु । अस्थि । मज्जा ।
मे । आनतिरित्याऽनतिः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(लोमानि) रोमाणि (प्रयतिः) प्रयतन्ते यथा सा (मम) (त्वक्)
(मे) (आनतिः) आनमन्ति यथा सा (आगतिः) आगमनम् (मांसम्) (मे)
(उपनतिः) उपनमन्ति यथा सा (वसु) द्रव्यम् (अस्थि) (मज्जा) (मे) (आनतिः)
समन्तात् नमनम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशकाः ! यथा मम लोमानि प्रयतिर्मे त्वगानतिर्मांसमा-
गतिर्मे वसूपनतिर्मेऽस्थि मज्जा चानतिः स्यात् तथा यूयं प्रयतध्वम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकैरेवं प्रयतितव्यं यतः सुशिक्षिता युक्ताः सर्वे पुरुषाः
सर्वाः कन्याश्च सुन्दराङ्गस्वभावा दृढबलाः धार्मिका विद्यायुक्ताः स्युरिति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक लोगो ! जैसे (मम) मेरे (लोमानि) रोम वा
(प्रयतिः) जिस से प्रयत्न करते हैं वा (मे) मेरी (त्वक्) त्वचा (आनतिः) वा जिससे सब ओर से
नम्र होते हैं वा (मांसम्) मांस वा (आगतिः) आगमन तथा (मे) मेरा (वसु) द्रव्य (उपनतिः)
वा जिससे नम्र होते हैं (मे) मेरे (अस्थि) हाड और (मज्जा) हाडों के बीच का पदार्थ (आनतिः)
वा अच्छे प्रकार नमन होता हो वैसे तुम लोग प्रयत्न किया करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—अध्यापक उपदेशक लोगों को इस प्रकार प्रयत्न करना चाहिये कि जिससे सुशिक्षा युक्त सब पुरुष, सब कन्या सुन्दर अङ्ग और स्वभाव वाले दद, बल युक्त, धार्मिक विद्याओं से युक्त हों ॥ १३ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यद्देवा देवहेडनं देवासश्चक्रमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो
विश्वान्मुञ्चत्वथंहसः ॥ १४ ॥

यत् । देवाः । देवहेडनमिति देवऽहेडनम् । देवासः । चक्रम् । वयम् ।
अग्निः । मा । तस्मात् । एनसः । विश्वात् । मुञ्चतु । अथंहसः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(यत्) ये (देवाः) अध्यापकोपदेशका विद्वांसः (देवहेडनम्)
देवानां हेडनमनादरम् (देवासः) विद्वांसः (चक्रम्) कुर्याम । अत्र संहितायामिति
दीर्घः । (वयम्) (अग्निः) अग्निरिव सर्वासु विद्यासु देदीप्यमानो विद्वान् (मा) माम्
(तस्मात्) (एनसः) अपराधात् (विश्वात्) समग्रात् (मुञ्चतु) पृथक् करोतु
(अंहसः) दुष्टाद् व्यसनात् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यत् वयं देवा अन्ये देवासश्च परस्परं देवहेडनं चक्रम्
तस्माद्विश्वदेनसोहसश्चाग्निर्मा मुञ्चतु ॥ १४ ॥

भावार्थः—यदि कदाचिदकस्माद् भ्रान्त्या कस्यापि विदुषोऽनादरं कश्चित्
कुर्यात्तर्हि तदैव क्षमां कारयेत् । यथाग्निः सर्वेषु प्रविष्टः सन् सर्वान् स्वस्वरूपस्थान्करोति
तथा विदुषा सत्योपदेशेनासत्याचाराद् वियोज्य सत्याचारे प्रवर्त्य सर्वे धार्मिकाः
कार्याः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (यत्) जो (वयम्) हम (देवाः) अध्यापक और उपदेशक विद्वान्
तथा अन्य (देवासः) विद्वान् लोग परस्पर (देवहेडनम्) विद्वानों का अनादर (चक्रम्) करें
(तस्मात्) उस (विश्वात्) समस्त (एनसः) अपराध और (अंहसः) दुष्ट व्यसन से (अग्निः)
पावक के समान सब विद्याओं में प्रकाशमान आप (मा) मुझ को (मुञ्चतु) पृथक् करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो कभी अकस्मात् भ्रान्ति से किसी विद्वान् का अनादर कोई करे तो उसी
समय क्षमा करावे जैसे अग्नि सब पदार्थों में प्रविष्ट हुआ सब को अपने स्वरूप में स्थिर करता है
वैसे विद्वान् को चाहिये कि सत्य के उपदेश से असत्याचरण से पृथक् और सत्याचार में प्रवृत्त करके सब
को धार्मिक करें ॥ १४ ॥

यदीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । वायुर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यदि दिवा यदि नक्तमेना॑सि चकृ॒मा व॒यम् । वा॒युर्मा तस्मा॑देन॒सो
विश्वा॑न्मुञ्च॒त्वअ॑हंसः ॥ १५ ॥

यदि॑ । दिवा॑ । यदि॑ । नक्तम् । एना॑सि । च॒कृम । व॒यम् । वा॒युः । मा॑ ।
तस्मा॑त् । एन॑सः । विश्वा॑त् । मुञ्च॒तु । अ॒हंसः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(यदि) (दिवा) दिवसे (यदि) (नक्तम्) रात्रौ (एना॑सि)
अपराधान् (चकृ॒म) अत्र पूर्ववद् दीर्घः । (वयम्) (वायुः) वायुरिव वर्त्तमान आत्तः
(मा) माम् (तस्मात्) (एनसः) (विश्वात्) (मुञ्चतु) (अ॒हंसः) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यदि दिवा यदि नक्तमेना॑सि वयं चकृ॒म तस्मा॑द्विश्वादेन॒सोऽ
हसश्च मा वायुमुञ्चतु ॥ १५ ॥

भावार्थः—यदहोरात्रे अज्ञानात् पापं कुर्युस्तस्मादपि पापात् सर्वान् शिष्यान्
शिक्षकाः पृथक् कुर्वन्तु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (यदि) जो (दिवा) दिवस में (यदि) जो (नक्तम्) रात्रि में
(एना॑सि) अज्ञात अपराधों को (वयम्) हम लोग (चकृ॒म) करें (तस्मात्) उस (विश्वात्)
समग्र (एनसः) अपराध और (अ॒हंसः) दुष्ट व्यसन से (मा) मुझे (वायुः) वायु के समान
वर्त्तमान आत्त (मुञ्चतु) पृथक् करे ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो दिवस और रात्रि में अज्ञान से पाप करें उस पाप से भी सब शिष्यों को
शिक्षक लोग पृथक् किया करें ॥ १५ ॥

यदीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सूर्यो देवता । निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यदि जाग्रद्यदि स्वप्न॑ऽएना॑सि चकृ॒मा व॒यम् । सूर्यो॑ मा
तस्मा॑देन॒सो विश्वा॑न्मुञ्च॒त्वअ॑हंसः ॥ १६ ॥

यदि॑ । जाग्रत् । यदि॑ । स्वप्ने॑ । एना॑सि । च॒कृम । व॒यम् । सूर्यः॑ । मा॑ ।
तस्मा॑त् । एन॑सः । विश्वा॑त् । मुञ्च॒तु । अ॒हंसः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(यदि) (जाग्रत्) जागरणे (यदि) (स्वप्ने) निद्रायाम् (एना॑सि)
(चकृ॒म) अत्रापि पूर्ववद् दीर्घः (वयम्) (सूर्यः) सवितृवद्वर्त्तमानः (मा) माम्
(तस्मात्) (एनसः) (विश्वात्) (मुञ्चतु) (अ॒हंसः) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यदि जाग्रत् यदि स्वप्न एनांसि वयं चकृम तस्माद्विश्वादेनसोऽहसश्च सूर्य इव भवान् मा मुञ्चतु ॥ १६ ॥

भावार्थः—यां कांचित् दुश्चेष्टां जनाः कुर्युर्विद्वांसस्तस्यास्तान् सर्वान् सद्यो निवारयेयुः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (यदि) तो (जाग्रत्) जाग्रत् अवस्था और (यदि) जो (स्वप्ने) स्वप्नावस्था में (एनांसि) अपराधों को (वयम्) हम (चकृम) करें (तस्मात्) उस (विश्वात्) समग्र (एनसः) पाप और (अहसः) प्रमाद से (सूर्यः) सूर्य के समान वर्तमान आप (मा) मुझ को (मुञ्चतु) पृथक् करें ॥ १६ ॥

भावार्थः—जिस किसी दुष्ट चेष्टा को मनुष्य लोग करें विद्वान् लोग उस चेष्टा से उन सब को शीघ्र निवृत्त करें ॥ १६ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यद् ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्थ्ये
यदेनश्चकृमा वयं यदेकस्याऽधि धर्मेणि तस्यावयजनमसि ॥ १७ ॥

यत् । ग्रामे । यत् । अरण्ये । यत् । सभायाम् । यत् । इन्द्रिये । यत् ।
शूद्रे । यत् । अर्थ्ये । यत् । एनः । चकृम । वयम् । यत् । एकस्य । अधि ।
धर्मेणि । तस्य । अवयजनमित्यवयजनम् । असि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(यत्) (ग्रामे) (यत्) (अरण्ये) जङ्गले (यत्) (सभायाम्)
(यत्) (इन्द्रिये) मनसि (यत्) (शूद्रे) (यत्) (अर्थ्ये) स्वामिनि वैश्ये वा (यत्)
(एनः) (चकृम) कुमों वा करिष्यामः (वयम्) (यत्) (एकस्य) (अधि)
(धर्मेणि) (तस्य) (अवयजनम्) दूरीकरणसाधनम् (असि) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! वयं यद् ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये यच्छूद्रे
यदर्थ्ये यदेकस्याधिधर्मेणि यदेनश्चकृम तस्य सर्वस्य त्वमवयजनमसि
तस्मान्महाशयोसि ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः कदाचित्कापि पापाचरणं नैव कर्त्तव्यं यदि कथंचित्
क्रियेत तर्हि तत्सर्वं खकुटुम्बविद्वत्सन्निधौ राजसभायां च सत्यं वाच्यम् । येऽध्यापकोपदे-
शकाः स्वयं धार्मिका भूत्वाऽन्यान्सम्पादयन्ति तेभ्योऽधिकः को भूषकः परः ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (वयम्) हम लोग (यत्) जो (ग्रामे) गांव में (यत्) जो (अरण्ये) जङ्गल में (यत्) जो (सभायाम्) सभा में (यत्) जो (इन्द्रिये) मन में (यत्) जो (शूदे) शूद्र में (यत्) जो (अर्ये) स्वामी वा वैश्य में (यत्) जो (एकस्य) एक के (अधि) ऊपर (धर्मणि) धर्म में तथा (यत्) जो और (एनः) अपराध (चक्रम) करते हैं वा करने वाले हैं (तस्य) उस सब का आप (अवयजनम्) छुड़ाने के साधन हैं इससे महाशय (असि) हैं ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि कभी कहीं पापाचरण न करें जो कथंचित् करते बन पड़े तो उस सब को अपने कुटुम्ब और विद्वान् के सामने और राजसभा में सत्यता से कहें जो पढ़ाने और उपदेश करने हारे स्वर्ण धार्मिक होकर अन्य सब को धर्माचरण में युक्त करते हैं उनसे अधिक मनुष्यों को सुमुपित करने हारा दूसरा कौन है ॥ १७ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । वरुणो देवता । भुरिगत्यष्टिशङ्खन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यदापोऽअध्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।
अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः अवदेवैर्देवकृतमेनोऽयक्ष्यव
मर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पुरु राणो देव रिषः पाहि ॥ १८ ॥

यत् । आपः । अध्न्याः । इति । वरुण । इति । शपामहे । ततः । वरुण ।
नः । मुञ्च । अवभृथेत्यवभृथ । निचुम्पुणेति निचुम्पुणः । निचेरुरिति
निचेरुः । असि । निचुम्पुण इति निचुम्पुणः । अव । देवैः । देवकृतमिति
देवकृतम् । एनः । अयक्षि । अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतम् ।
पुराणा इति पुराणाः । देव । रिषः । पाहि ॥ १८ ॥

पदार्थः—(यत्) याः (आपः) प्राणाः (अघ्न्याः) हन्तुमयोग्या गावः (इति)
(वरुण) सर्वोत्कृष्ट (इति) अनेन प्रकारेण (शपामहे) उपासनामहे (ततः)
तस्मादविद्यादिक्लेशादधर्माचरणाच्च (वरुण) वरप्रापक (नः) अस्मान् (मुञ्च)
पृथक् कुरु (अवभृथ) विद्याव्रतस्नातक (निचुम्पुण) मन्दगामिन् । अत्र चुप मन्दायां
गतावित्यस्मादौणादिक उल्लङ्घनप्रत्यय उमानमश्च (निचेरुः) निश्चितानन्दप्रदः (असि)
(निचुम्पुणः) निश्चितानन्दयुक्तः (अव) (देवैः) विद्वद्भिः (देवकृतम्) देवैराचरितम्
(एनः) पापम् (अयक्षि) नाशयसि (अव) (मर्त्यैः) अविद्वद्भिर्मनुष्यैः (मर्त्यकृतम्)
मर्त्यैराचरितम् (पुराणाः) बहुदुःखप्रदात् (देव) दिव्यबोधप्रद (रिषः) हिसनात्
(पाहि) ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे वरुण देव ! यतस्त्वं यदापोऽध्याइति वरुणेति वयं शपामहे ततो नो मुञ्च । हे अवभृथ निचुम्पुण ! त्वं निचेरुनिचुम्पुणोऽसीति पुरुराणो रिषस्पाहि यदेवकृतमेनोऽस्ति तद् देवैरवायक्षि यन्मर्त्यकृतमेनोऽस्ति तन्मर्त्यैः सहावायक्षि ॥ १८ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकैः शिष्या ईदृशाः सत्यवादिनः संपादनीया यदेतैः कापि शपथः कर्त्तव्यो न स्यात् यद्यन् मनुष्यैः श्रेष्ठं कर्माचरितं भवेत् तत्तत्सर्वैराचरणीयं यद्यत् पापात्मकं तत्तत् कदाचित् केनचित् नो अनुष्ठेयम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (वरुण) उत्तम प्राप्ति कराने और (देव) दिव्य बोध का देने हारा तू (यत्) जो (आपः) प्राण (अध्याः) मारने को अयोग्य गौर्व (इति) इस प्रकार से वा हे (वरुण) सर्वोत्कृष्ट ! (इति) इस प्रकार से हम लोग (शपामहे) उल्लाहना देते हैं (ततः) उस अविद्यादि क्रेश और अधर्माचरण से (नः) हम को (मुख) अलग कर हे (अवभृथ) ब्रह्मचर्य और विद्या से निष्णात (निचुम्पुण) मन्द गमन करने हारे ! तू (निचेरुः) निश्चित आनन्द का देने हारा और (निचुम्पुणः) निश्चित आनन्द युक्त (असि) है इस हेतु से (पुरुराणः) बहु दुःख देने हारी (रिषः) हिंसा से (पाहि) रक्षा कर (देवकृतम्) जो विद्वानों का किया (एनः) अपराध है उस को (देवैः) विद्वानों के साथ (अवायक्षि) नाश करता है जो (मर्त्यकृतम्) मनुष्यों का किया अपराध है उस को (मर्त्यैः) मनुष्यों के साथ से (अव) छुड़ा देता है ॥ १८ ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक मनुष्यों को शिष्य जन ऐसे सत्यवादी सिद्ध करने चाहियें कि जो इन को कहीं शपथ करना न पड़े जो जो मनुष्यों को श्रेष्ठ कर्म का आचरण करने हों वह वह सब को आचरण करना चाहिये और अधर्मरूप हो वह किसी को कभी न करना चाहिये ॥ १८ ॥

समुद्र इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवताः । निचृदतिजगति छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

समुद्रेते हृदयमप्स्वन्तः सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १९ ॥

समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्सित्यप्सु । अन्तरित्यन्तः । सम् । त्वा । विशन्तु । ओषधीः । उत । आपः । सुमित्रिया इति सुमित्रियाः । नः । आपः । ओषधयः । सन्तु । दुर्मित्रिया इति दुःमित्रियाः । तस्मै । सन्तु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(समुद्रे) अन्तरिक्षे (ते) तव (हृदयम्) आत्मबलं जीवनहेतुस्थानम् (अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) अन्तःकरणम् (सम्) सम्यगर्थं (त्वा) (विशन्तु) (ओषधीः) ओषध्यः (उत) (आपः) प्राणाः (सुमित्रियाः) सुमित्रा इव (नः) असभ्यम् (आपः) प्राणा जलानि वा (ओषधयः) सोमयवाद्याः (सन्तु) (दुर्मित्रियाः) दुर्मित्राः शत्रव इव (तस्मै) (सन्तु) (यः) (यस्मान्) (द्वेष्टि) (यम्) (च) (वयम्) (द्विष्मः) अप्रीतयामः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे शिष्य ! ते हृदयं समुद्रे अपस्वन्तरस्तु त्वोषधीः संविशन्तूतापः संविशन्तु यतो न आप ओषधयश्च सुमित्रियाः सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तस्मै दुर्मित्रियाः सन्तु ॥ १६ ॥

भावार्थः—अध्यापकैरेवं चिकीर्षितव्यं येन शिक्षणीया मनुष्या सावकाशाः प्राणोषधीविद्यावेत्तारः सद्यः स्युः । ओषधय आपः प्राणाश्च सम्यक् सेविता मित्रवत् विदुषः पालयेयुरविदुषश्च शत्रुवत्पीडयेयुस्तेषां सेवनं तेषां त्यागश्चावश्यं कर्त्तव्यः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे शिष्य ! (ते) तेरा (हृदयम्) हृदय (समुद्रे) आकाशस्थ (अप्सु) प्राणों के (अन्तः) बीच में हो (त्वा) तुझ को (ओषधीः) ओषधियां (सं, विशन्तु) अच्छे प्रकार प्राप्त हों (उत) और (आपः) प्राण वा जल अच्छे प्रकार प्रविष्ट हों जिससे (नः) हमारे लिये (आपः) जल और (ओषधयः) ओषधि (सुमित्रियाः) उत्तम मित्र के समान सुखदायक (सन्तु) हों (यः) जो (अस्मान्) हमारा (द्वेष्टि) द्वेष करे (यं, च) और जिसका (वयम्) हम (द्विष्मः) द्वेष करें (तस्मै) उसके लिये ये सब (दुर्मित्रियाः) शत्रुओं के समान (सन्तु) हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—अध्यापक लोगों को इस प्रकार करने की इच्छा करना चाहिये जिससे शिक्षा करने योग्य मनुष्य अवकाशसहित प्राण तथा ओषधियों की विद्या के जानने हारे शीघ्र हों ओषधि, जल और प्राण अच्छे प्रकार सेवा किये हुए मित्र के समान विद्वानों की पालना करें और अविद्वान् लोगों को शत्रु के समान पीड़ा दें उनका सेवन और उनका त्याग अवश्य करें ॥ १६ ॥

द्रुपदादिवेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवताः । भुरिगनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

द्रुपदादिव मुमुक्षानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पुतं पवित्रेणो-
वाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ २० ॥

द्रुपदादिवेति द्रुपदात्सङ्गः । मुमुक्षानः । स्विन्नः । स्नातः । मलादिवेति
मलात्सङ्गः । पुतम् । पवित्रेणोवेति पवित्रेणसङ्गः । आज्यम् । आपः । शुन्धन्तु ।
मा । एनसः ॥ २० ॥

पदार्थः—(द्रवदादिव) वृक्षात्फलादिवत् (मुमुक्षुः) पृथग्भूतः (स्विन्नः) स्वेदयुक्तः (स्नातः) कृतस्नानः (मलादिव) यथा मलिनतायाः (पूतम्) (पवित्रेणैव) यथा शुद्धिकरेण (आज्यम्) घृतम् (आपः) प्राणा जलानीव विद्वांसः (शुन्धन्तु) पवित्रयन्तु (मा) माम् (एनसः) दुष्टाचारात् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे आपो भवन्तः ! द्रवदादिव मुमुक्षुः स्विन्नः स्नातो मलादिव पवित्रेणैव पूतमाज्यं भवति मेनसः शुन्धन्तु ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । अध्यापकोपदेशकैरित्थं सर्वे सुशिक्षिताः कार्य्या येन ते पवित्रात्मारोगशरीरधर्मयुक्तकर्माणाः स्युः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (आपः) प्राण वा जलों के समान निर्मल विद्वान् लोगो ! आप (द्रवदादिव, मुमुक्षुः) वृक्ष से जैसे फल, रस, पुष्प, पत्ता आदि अलग होते वा जैसे (स्विन्नः) स्वेदयुक्त मनुष्य (स्नातः) स्नान करके (मलादिव) मल से छूटता है वैसे वा (पवित्रेणैव) जैसे पवित्र करने वाले पदार्थ से (पूतम्) शुद्ध (आज्यम्) घृत होता है वैसे (मा) मुझ को (एनसः) अपराध से पृथक् करके (शुन्धन्तु) शुद्ध करें ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । अध्यापक उपदेशक लोगों को योग्य है कि इस प्रकार सब को अच्छी शिक्षा से युक्त करें जिससे वे शुद्ध आत्मा, नीरोग शरीर और धर्मयुक्त कर्म करने वाले हों ॥ २० ॥

उद्ग्रामित्यस्य प्रस्कएव ऋषिः । सूर्यो देवता । विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये उपासनाविषयमाह ॥

अब प्रकृतिविषय में उपासना विषय कहा है ॥

उद्ग्रयं तमसस्पतिं स्वः पश्यन्तं उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म
ज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । स्वः । पश्यन्तः । उत्तरमित्युत्तरम् । देवम् ।
देवत्रेति देवत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तममित्युत्तमम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(उत्) (वयम्) (तमसः) अन्धकारात् (परि) सर्वतः (स्वः) सुखरूपम् (पश्यन्तः) (उत्तरम्) सर्वेभ्यः सूक्ष्मत्वादुत्तरम् (देवम्) दिव्यसुखप्रदम् (देवत्रा) दिव्यगुणेषु देवेषु (सूर्यम्) सवितारं चराचरात्मानं परमेश्वरं वा (अगन्म) प्राप्नुयाम (ज्योतिः) स्वप्रकाशस्वरूपम् (उत्तमम्) सर्वोत्कृष्टम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा वयं तमसः परं ज्योतिः सूर्यं परि पश्यन्त सन्तो देवत्रा देवं स्वरुत्तरमुत्तमं ज्योतिः स्वप्रकाशं परमेश्वरमुदगन्म तथैव यूयमप्येनं प्राप्नुत ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यः सूर्यवत्स्वप्रकाशः सर्वात्मनां प्रकाशको महादेवो जगदीश्वरोऽस्ति तमेव सर्वे मनुष्या उपासीरन् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (वयम्) हम लोग (तमसः) अन्धकार से परे (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप (सूर्यम्) सूर्यलोक वा चराचर के आत्मा परमेश्वर को (परि) सब ओर से (पश्यन्तः) देखते हुए (देवत्रा) दिव्यगुण वाले देवों में (देवम्) उत्तम सुख के देने वाले (स्वः) सुखस्वरूप (उत्तरम्) सब से सूक्ष्म (उत्तमम्) उत्कृष्ट स्वप्रकाशस्वरूप परमेश्वर को (उद्गन्म) उत्तमता से प्राप्त हों वैसे ही तुम लोग भी इस को प्राप्त होओ ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो सूर्य के समान स्वप्रकाश सब आत्माओं का प्रकाशक महादेव जगदीश्वर है उसी की सब मनुष्य उपासना करें ॥ २१ ॥

अप इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । पङ्क्तिरङ्गन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरध्यापकोपदेशकविषयमाह ॥

फिर अध्यापक और उपदेशक विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अपो अन्वचारिषं रसेन समसृद्धमहि । पयस्वानग्नः आगमन्तं मासं सृज वर्चसा प्रजया च धनेन च ॥ २२ ॥

अपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । असृद्धमहि । पयस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा । प्रजयेति प्रजया । च । धनेन । च ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि (अद्य) अस्मिन्दिने (अनु) (अचारिषम्) चरेयम् (रसेन) मधुरादिना (सम्) (असृद्धमहि) संसृजेम व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पयस्वान्) प्रशस्तजलविद्यायुक्तः (अग्ने) अग्निरिव विद्वन् (आ) (अगमम्) प्राप्नुयाम् (तम्) (मा) माम् (सम्) (सृज) संयोजय (वर्चसा) साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनेन (प्रजया) सुसन्तानैः (च) (धनेन) (च) ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यः पयस्वानहं त्वामागममद्य रसेन सहापोऽन्वचारिषं तं मा वर्चसा प्रजया च धनेन च संसृज यत इमेऽहं च सर्वे वयं सुखाय समसृद्धमहि ॥ २२ ॥

भावार्थः—यदि विद्वांसोऽध्यापनोपदेशाभ्यामन्यान्विदुषः कुर्युस्तर्हि तेऽपि प्रत्यहमधिकविद्याः स्युः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान विद्वान् ! जो (पयस्वान्) प्रशंसित जल की विद्या से युक्त मैं तुझ को (आ, अगमम्) प्राप्त होऊँ वा (अद्य) आज (रसेन) मधुरादि रस से युक्त (अपः) जलों को (अन्वचारिषम्) अनुकूलता से पान करूँ (तम्) उस (मा) मुझ को (वर्चसा) साङ्गोपाङ्ग वेदाध्ययन (प्रजया) प्रजा (च) और (धनेन) धन से (च) भी (सं, सृज) सम्यक् संयुक्त कर जिससे ये लोग और मैं सब हम सुख के लिये (समसृद्धमहि) संयुक्त होवें ॥ २२ ॥

भावार्थः—यदि विद्वान् लोग पढ़ाने और उपदेश करने से अन्य लोगों को विद्वान् करें तो वे भी नित्य अधिक विद्या वाले हों ॥ २२ ॥

एधोसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समिदेवता । स्वराडतिशक्री छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये पुनरुपासनाविषयमाह ॥

अब प्रकरणगत विषय में फिर उपासना विषय कहते हैं ॥

एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ।
समाववर्ति पृथिवी समुषाः समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् ।
वैश्वानरज्योतिर्भूयासं विभून्कामान्वश्रवै भूः स्वाहा ॥ २३ ॥

एधः । असि । एधिषीमहि । समिदिति सम्ऽइत् । असि । तेजः । असि ।
तेजः । मयि । धेहि । समाववर्ति सम्ऽआववर्ति । पृथिवी । समु । उषाः । समु ।
ऊँऽइत् । सूर्यः । समु । ऊँऽइत् । विश्वम् । इदम् । जगत् । वैश्वानरज्योतिरिति
वैश्वानरऽज्योतिः । भूयासम् । विभूनिर्ति विऽभून् । कामान् । वि । अश्रवै ।
भूः । स्वाहा ॥ २३ ॥

पदार्थः—(एधः) वर्द्धकः (असि) (एधिषीमहि) वर्द्धिषीमहि (समित्)
अन्धेरिन्धनमिव मनुष्याणामात्मनां प्रकाशकः (असि) (तेजः) तीव्रप्रज्ञः (असि)
(तेजः) ज्ञानप्रकाशम् (मयि) (धेहि) (समाववर्ति) सम्यगवर्त्तत । अत्र व्यत्ययेन
परस्मैपदं शपः श्लुश्च (पृथिवी) भूमिः (समु) (उषाः) प्रमातः (समु) (उ) इति
वितर्कं (सूर्यः) (समु) (उ) (विश्वम्) (इदम्) (जगत्) (वैश्वानरज्योतिः)
विश्वेषु नरेषु प्रकाशमानं वैश्वानरं वैश्वानरं च तज्ज्योतिश्च वैश्वानरज्योतिः (भूयासम्)
(विभून्) व्यापकान् (कामान्) संकल्पितान् (वि) विविधतया (अश्रवै)
प्राप्नुयाम् (भूः) सत्तात्मिकाम् (स्वाहा) सत्यया वाचा क्रियया च ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर ! त्वमेधोऽसि समिदसि तेजोऽसि तस्मात् तेजो मयि
धेहि यो भवान् सर्वत्र समाववर्त्ति येन भवता पृथिव्युषाश्च संसृष्टा सूर्यः संसृष्ट इदं
विश्वं जगत् संसृष्टं तदु वैश्वानरज्योतिर्ब्रह्म प्राप्य वयमेधिषीमहि यथाऽहं स्वाहाभूर्विभून्
कामान् व्यश्रवै सुखी न भूयासम् तथैव यूयमपि सिद्धकामाः सुखिनः स्यात् ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यच्छुद्धं सर्वत्र व्यापकं सर्वप्रकाशकं जगत्स्रष्टृधृत्-
प्रलयकृद् ब्रह्मोपास्य यूयमानन्दिता यथा भवत तथैतल्लब्ध्वा वयमप्यानन्दिता
भवेमाऽऽकाशकालदिशोपि विभून् जानीयाम ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर ! आप (एधः) बढ़ाने हारे (असि) हैं (समित्) जैसे अग्नि का
प्रकाशक इन्धन है वैसे मनुष्यों के आत्मा का प्रकाश करने हारे (असि) हैं और (तेजः) तीव्रबुद्धि
वाले (असि) हैं इससे (तेजः) ज्ञान के प्रकाश को (मयि) मुझ में (धेहि) धारण कीजिये जो
आप सर्वत्र (समाववर्त्ति) अच्छे प्रकार व्याप्त हो जिन आपने (पृथिवी) भूमि और (उषाः) उषा

(सम्) अच्छे प्रकार उत्पन्न की (सूर्यः) सूर्य (सम्) अच्छे प्रकार उत्पन्न किया (इदम्) यह (विश्वम्) सब (जगत्) जगत् (सम्) उत्पन्न किया (उ) उसी (वैश्वानरज्योतिः) विश्व के नायक प्रकाशस्वरूप ब्रह्म को प्राप्त होके हम लोग (एधिषीमहि) नित्य बढ़ा करें जैसे मैं (स्वाहा) सत्य वाणी वा क्रिया से (भूः) सत्ता वाली प्रकृति (विभून्) व्यापक पदार्थ और (कामान्) कामों को (व्यश्रवै) प्राप्त होऊँ और सुखी (भूयासम्) होऊँ (उ) और वैसे तुम भी सिद्धकाम और सुखी होओ ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस शुद्ध सर्वत्र व्यापक सब के प्रकाशक जगत् के उत्पादन, धारण, पालन और प्रलय करने हारे ब्रह्म की उपासना करके तुम लोग जैसे आनन्दित होते हो वैसे इस को प्राप्त हो के हम भी आनन्दित होवें आकाश, काल और दिशाओं को भी व्यापक जानें ॥ २३ ॥

अभ्यामित्यस्याश्वतराश्वि ऋषिः । अग्निर्देवता । निचूदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अभ्यादधामि समिधमग्ने व्रतपते त्वयि । व्रतं च श्रद्धां चोपैमीन्धे
त्वा दीक्षितोऽग्रहम् ॥ २४ ॥

अभि । आ । दधामि । समिधमिति सम्ऽइधम् । अग्ने । व्रतपत इति
व्रतपते । त्वयि । व्रतम् । च । श्रद्धाम् । च । उप । एमि । इन्धे । त्वा ।
दीक्षितः । अग्रहम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अभि) (आ) (दधामि) (समिधम्) समिधमिव ध्यानम् (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप जगदीश्वर (व्रतपते) सत्यभाषणादीनां व्रतानां कर्मणां वा पालक । व्रतमिति कर्मना० ॥ निर्घ० २ । १ ॥ (त्वयि) (व्रतम्) सत्यभाषणादिकं कर्म (च) (श्रद्धाम्) सत्यधारिकां क्रियाम् (च) (उप) (एमि) प्राप्नोमि (इन्धे) प्रकाशयामि (त्वा) त्वाम् (दीक्षितः) ब्रह्मचर्यादिदीक्षां प्राप्य जातविद्वान् (अग्रहम्) ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे व्रतपतेऽग्ने ! त्वयि स्थिरीभूयाहं समिधमिव ध्यानमभ्यादधामि यतो व्रतं च श्रद्धां चोपैमि दीक्षितः संस्त्वामिन्धे ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः परमेश्वराज्ञप्तानि सत्यभाषणादीनि व्रतानि धरन्ति तेऽतुलां श्रद्धां प्राप्य धर्माऽर्थकाममोक्षसिद्धिं कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (व्रतपते) सत्यभाषणादि कर्मों के पालन करने हारे (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप जगदीश्वर ! (त्वयि) तुझ में स्थिर हो के (अग्रहम्) मैं (समिधम्) अग्नि में समिधा के समान ध्यान को (अभ्यादधामि) धारण करता हूँ जिससे (व्रतम्) सत्यभाषणादि व्यवहार (च) और (श्रद्धाम्) सत्य के धारण करने वाले नियम को (च) भी (उपैमि) प्राप्त होता हूँ (दीक्षितः) ब्रह्मचर्यादि दीक्षा को प्राप्त होकर विद्या को प्राप्त हुआ मैं (त्वा) तुझे (इन्धे) प्रकाशित करता हूँ ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परमेश्वर ने करने के लिये आज्ञा दिये हुए सत्यभाषणादि नियमों को धारण करते हैं वे अतुल श्रद्धा को प्राप्त होकर धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की सिद्धि को करने में समर्थ होते हैं ॥ २४ ॥

यत्र ब्रह्मेत्यस्याश्वतराश्वि ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह । तं लोकं पुण्यं
प्रज्ञेषं यत्र देवाः सहाग्निना ॥ २५ ॥

यत्र । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । सम्यञ्चौ । चरतः । सह । तम् । लोकम् ।
पुण्यम् । प्र । ज्ञेषम् । यत्र । देवाः । सह । अग्निना ॥ २५ ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्मिन् ब्रह्मणि (ब्रह्म) ब्राह्मणकुलमर्थाद्विद्वत्कुलम् (च) (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलमर्थाद्विद्याशौर्यादिगुणोपेतम् (च) वैश्यादिकुलानि (सम्यञ्चौ) सम्यगेकीभावेनाश्वतरौ (चरतः) वर्त्तते (सह) सार्द्धम् (तम्) (लोकम्) द्रष्टव्यम् (पुण्यम्) निष्पापं सुखस्वरूपम् (प्र) (ज्ञेषम्) जानीयांम् । जानातेर्लेटि सिपि रूपम् (यत्र) (देवाः) दिव्याः पृथिव्यादयो विद्वान्सो वा (सह) (अग्निना) विद्युता ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथाऽहं यत्र ब्रह्म च क्षत्रं सह सम्यञ्चौ च चरतो यत्र देवा अग्निना सह वर्त्तन्ते तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषम् । तथा यूयमप्येतं विजानीति ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यद् ब्रह्मैकचेतनमात्रं सर्वेषामधिकारि निष्पापं ज्ञानेन द्रष्टुं योग्यं सर्वत्राऽभिव्याप्तं सहचरितं वर्त्तते तदेव सर्वैरुपास्यम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं (यत्र) जिस परमात्मा में (ब्रह्म) ब्राह्मण अर्थात् विद्वानों का कुल (च) और (क्षत्रम्) विद्या शौर्यादि गुणयुक्त क्षत्रियकुल ये दोनों (सह) साथ (सम्यञ्चौ) अच्छे प्रकार प्रीतियुक्त (च) तथा वैश्य आदि के कुल (चरतः) मिल कर व्यवहार करते हैं और (यत्र) जिस ब्रह्म में (देवाः) दिव्यगुण वाले पृथिव्यादि लोक वा विद्वान् जन (अग्निना) बिजुली रूप अग्नि के (सह) साथ वर्त्तते हैं (तम्) उस (लोकम्) देखने के योग्य (पुण्यम्) सुखस्वरूप निष्पाप परमात्मा को (प्र, ज्ञेषम्) जानूँ वैसे तुम लोग भी इस को जानो ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो ब्रह्म एक चेतनमात्र स्वरूप सब का अधिकारी पापरहित ज्ञान से देखने योग्य सर्वत्र व्याप्त सब के साथ वर्त्तमान है वही सब मनुष्यों का उपास्य देव है ॥ २५ ॥

यत्रेत्यस्याश्वतराश्विः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ चरतः सह । तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं
यत्र सेदिर्न विद्यते ॥ २६ ॥

यत्र । इन्द्रः । च । वायुः । च । सम्यञ्चौ । चरतः । सह । तम् । लोकम् ।
पुण्यम् । प्र । ज्ञेयम् । यत्र । सेदिः । न । विद्यते ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्मिन्नीश्वरे (इन्द्रः) सर्वत्राऽभिव्याप्ता विद्युत् (च)
(वायुः) धनञ्जयादिस्वरूपः पवनः (च) (सम्यञ्चौ) (चरतः) (सह) (तम्)
(लोकम्) सर्वस्य द्रष्टारम् (पुण्यम्) पुण्यजन्यज्ञानेन ज्ञातुमर्हम् (प्र) (ज्ञेयम्)
जानीयाम् (यत्र) यस्मिन् (सेदिः) नाश उत्पत्तिर्वा (न) निषेधे (विद्यते) ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथाऽहं यत्रेन्द्रश्च वायुः सह सम्यञ्चौ चरतश्च यत्र
सेदिर्न विद्यते तं पुण्यं लोकं प्रज्ञेयं तथैतं यूयं विजानीत ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यदि कश्चिद्विद्वान् वायुविद्युदाकाशादी-
नामियत्तां जिज्ञासेतं तर्ह्यन्तं न प्राप्नोति यत्र चैते व्याप्याः सन्ति तस्य ब्रह्मणोऽन्तं ज्ञातुं
कः शक्नुयात् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं (यत्र) जिस ईश्वर में (इन्द्रः) सर्वत्रव्याप्त बिजुली (च)
और (वायुः) धनञ्जय आदि वायु (सह) साथ (सम्यञ्चौ) अच्छे प्रकार मिले हुए (चरतः)
विचरते हैं (च) और (यत्र) जिस ब्रह्म में (सेदिः) नाश वा उत्पत्ति (न, विद्यते) नहीं विद्यमान
है (तम्) उस (पुण्यम्) पुण्य से उत्पन्न हुए ज्ञान से जानने योग्य (लोकम्) सब को देखने हारे
परमात्मा को (प्र, ज्ञेयम्) जानूँ वैसे इस को तुम लोग भी जानो ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो कोई विद्वान् वायु बिजुली और
आकाशादि की सीमा को जानना चाहे तो अन्त को प्राप्त नहीं होता जिस ब्रह्म में ये सब आकाशादि
विभु पदार्थ भी व्याप्य हैं उस ब्रह्म के अन्त के जानने को कौन समर्थ हो सकता है ॥ २६ ॥

अथशुनेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सोमो देवता । विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अथशुना ते अथशुः पृच्यतां परुषा परुः । गन्धस्ते सोममवतु
मदाय रसोऽअच्युतः ॥ २७ ॥

अथशुना । ते । अथशुः । पृच्यताम् । परुषा । परुः । गन्धः । ते ।
सोमम् । अवतु । मदाय । रसः । अच्युतः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अंशुना) भागेन (ते) तव (अंशुः) भागः (पृच्यताम्) संबध्यताम् (परुषा) मर्मणा (परुः) मर्म (गन्धः) (ते) तव (सोमम्) ऐश्वर्यम् (अवतु) (मदाय) आनन्दाय (रसः) सारः (अच्युतः) नाशरहितः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! ते तवांशुनांशुः परुषा परुः पृच्यतां तेऽच्युतो गन्धो रसश्च मदाय सोममवतु ॥ २७ ॥

भावार्थः—यदा ध्यानावस्थितस्य मनुष्यस्य मनसा सहेन्द्रियाणि प्राणाश्च ब्रह्मणि स्थिरा भवन्ति तदा स नित्यमानन्दति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (ते) तेरे (अंशुना) भाग से (अंशुः) भाग और (परुषा) मर्म से (परुः) मर्म (पृच्यताम्) मिले तथा (ते) तेरा (अच्युतः) नाशरहित (गंधः) गंध और (रसः) रस पदार्थ सार (मदाय) आनन्द के लिये (सोमम्) ऐश्वर्य की (अवतु) रक्षा करे ॥ २७ ॥

भावार्थः—जब ध्यानावस्थित मनुष्य के मन के साथ इन्द्रियां और प्राण ब्रह्म में स्थिर होते हैं तभी वह नित्य आनन्द को प्राप्त होता है ॥ २७ ॥

सिञ्चन्तीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिगुष्णिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये शारीरिकविषयमाह ॥

अब विद्वानों के विषय में शरीरसम्बन्धी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सिञ्चन्ति परिं सिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च । सुरायै बभ्रवै मदे किन्त्वो वदति किन्त्वः ॥ २८ ॥

सिञ्चन्ति । परिं । सिञ्चन्ति । उत् । सिञ्चन्ति । पुनन्ति । व । सुरायै । बभ्रवै । मदे । किन्त्वः । वदति । किन्त्वः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(सिञ्चन्ति) (परि) सर्वतः (सिञ्चन्ति) (उत्) (सिञ्चन्ति) (पुनन्ति) पवित्रीभवन्ति (च) (सुरायै) सोमाय (बभ्रवै) बलधारकाय (मदे) आनन्दाय (किन्त्वः) किमसौ (वदति) (किन्त्वः) किमन्यः ॥ २८ ॥

अन्वयः—ये बभ्रवै सुरायै मदे महौषधिरसं सिञ्चन्ति परिसिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च ते शरीरात्बलप्राप्तुवन्ति यः किन्त्वः किन्त्वश्चेति वदति स किञ्चिदपि नाप्नोति ॥ २८ ॥

भावार्थः—येऽन्नादीनि पवित्रीकृत्य संस्कृत्योत्तमरसैः परिषिच्य युक्ताहार-विहारेण भुञ्जते ते बहुसुखं लभन्ते यो मूढतयैवं नाचरति स बलबुद्धिहीनः सततं दुःखं भुङ्क्ते ॥ २८ ॥

पदार्थः—जो (बभ्रवै) बल के धारण करने हारे (सुरायै) सोम वा (मदे) आनन्द के लिये महौषधियों के रस को (सिञ्चन्ति) जाठराग्नि में सींचते सेवन करते (परि, सिञ्चन्ति) सब ओर से पीते (उस्सिञ्चन्ति) उत्कृष्टता से ग्रहण करते (च) और (पुनन्ति) पवित्र होते हैं वे शरीर और आत्मा के बल को प्राप्त होते हैं और जो (किन्त्वः) क्या वह (किन्त्वः) क्या और ऐसा (वदति) कहता है वह कुछ भी नहीं पाता है ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो अन्नादि को पवित्र और संस्कार कर उत्तम रसों से युक्त करके युक्त आहार विहार से खाते पीते हैं वे बहुत सुख को प्राप्त होते हैं जो मूढ़ता से ऐसा नहीं करता वह बलबुद्धिहीन हो निरन्तर दुःख को भोगता है ॥ २८ ॥

धानावन्तमित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

धानावन्तं करम्भिणामपूपवन्तमुक्थिनम् इन्द्रं प्रातर्जुषस्व
नः ॥ २९ ॥

धानावन्तमिति धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपवन्तमित्यपूपऽवन्तम् ।
उक्थिनम् । इन्द्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ २९ ॥

पदार्थः—(धानावन्तम्) सुसंस्कृतैर्धान्यान्नैर्युक्तम् (करम्भिणम्) सुष्ठुक्रियया निष्पन्नम् (अपूपवन्तम्) सुष्ठु संपादितापूपसहितम् (उक्थिनम्) प्रशस्तोकथवाक्य-जन्यबोधनिष्पादितम् (इन्द्रं) सुखेच्छो विद्यैश्वर्ययुक्त जन (प्रातः) प्रभाते (जुषस्व) सेवस्व (नः) अस्माकम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वं नो धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनं भक्षयाद्यन्वितं भोज्यमन्नरसादिकं प्रातर्जुषस्व ॥ २९ ॥

भावार्थः—ये विद्याध्यापनोपदेशैः सर्वेषामलङ्कारो विश्वोद्धारका विद्वांसो जनाः सुसंस्कृतैरसादिभिर्युक्तान्यन्नादीनि यथासमयं भुज्जते ये च तान् विद्यासुशिष्यायुक्तां वाचं ग्राहयेयुस्ते धन्यवादार्हा जायन्ते ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सुख की इच्छा करनेहारे विद्या और ऐश्वर्य से युक्त जन ! तू (नः) हमारे (धानावन्तम्) अच्छे प्रकार संस्कार किये हुए धान्य अन्नों से युक्त (करम्भिणम्) और अच्छी क्रिया से सिद्ध किये और (अपूपवन्तम्) सुन्दरता से इकट्ठे किये हुए मालपुये आदि से युक्त (उक्थिनम्) तथा उत्तम वाक्य से उत्पन्न हुए बोध को सिद्ध कराने हारे और भक्ष्य आदि से युक्त भोजन-योग्य अन्न रसादि को (प्रातः) प्रातःकाल (जुषस्व) सेवन किया कर ॥ २९ ॥

भावार्थः—जो विद्या के पढ़ाने (और) उपदेशों से सब को सुभूषित और विश्व का उद्धार करने हारे विद्वां जन अच्छे संस्कार किये हुए रसादि पदार्थों से युक्त अन्नादि को ठीक समय में भोजन करते हैं और जो उन को विद्या सुशिक्षा से युक्त वाणी का ग्रहण करावें वे धन्यवाद के योग्य होते हैं ॥ २९ ॥

बृहदित्यस्य नृमेधपुरुषमेधावृषी । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् । येन ज्योतिरजनयन्वृता-
वृधो देवं देवाय जागृवि ॥ ३० ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । वृत्रहन्तममिति वृत्रहन्तमम् । येन ।
ज्योतिः । अजनयन् । ऋतावृधः । ऋतवृध इत्यृतवृधः । देवम् । देवाय ।
जागृवि ॥ ३० ॥

पदार्थः—(बृहत्) महत् साम (इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय (गायत) प्रशंसत
(मरुतः) विद्वांसः (वृत्रहन्तमम्) यो वृत्रं मेघं हन्ति तमतिशयितं सूर्यमिव (येन)
(ज्योतिः) तेजः (अजनयन्) उत्पादयन्तु (ऋतावृधः) ये ऋतं सत्यं वर्द्धयन्ति ते
(देवम्) दिव्यसुखप्रदम् (देवाय) दिव्यगुणाय (जागृवि) जागरूकम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मरुतः ! ऋतावृधो भवन्तो येन देवायेन्द्राय देवं जागृवि ज्योतिरजनय-
स्तद्वृत्रहन्तमं बृहत् तस्मै गायत ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैव युक्ताहारविहारेण शरीरात्मरोगान् निवार्य पुरुषार्थ-
मुत्तरीय परमेश्वरप्रतिपादकं गानं कर्त्तव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) विद्वान् ज्ञो ! (ऋतावृधः) सत्य के बढ़ाने हारे आप (येन)
जिससे (देवाय) दिव्यगुण वाले (इन्द्राय) परमैश्वर्य से युक्त ईश्वर के लिये (देवम्) दिव्य सुख
देने वाले (जागृवि) जागरूक अर्थात् अतिप्रसिद्ध (ज्योतिः) तेज पराक्रम को (अजनयन्) उत्पन्न करें
उस (वृत्रहन्तमम्) अतिशय करके मेघहन्ता सूर्य के समान (बृहत्) बड़े सामगान को उक्त उस
ईश्वर के लिये (गायत) गाओ ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि सर्वदा युक्त आहार और व्यवहार से शरीर और आत्मा
के रोगों का निवारण कर पुरुषार्थ को बढ़ा के परमेश्वर का प्रतिपादन करनेहारे गान को किया करें ॥ ३० ॥

अध्वर्यो इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेणोक्तविषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से उक्त विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अध्वर्योऽर्द्धिभिः सुतथ्सोमं पवित्रा नय । पुनीहीन्द्राय
पातवे ॥ ३१ ॥

अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो । अद्रिभिरित्यद्रिभिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ ।
नय । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(अध्वर्यो) यो अध्वरं यज्ञं युनक्ति तत्संनुद्धौ (अद्रिभिः) मेघैः ।
अद्रिरिति मेघना० ॥ १ । १० ॥ (सुतम्) निष्पन्नम् (सोमम्) सोमवल्त्याद्योषधिसारं
रसम् (पवित्रे) शुद्धे व्यवहारे (आ) (नय) (पुनीहि) पवित्राय (इन्द्राय)
परमैश्वर्याय (पातवे) पातुम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे अध्वर्यो ! त्वमिन्द्राय पातवे अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्रं आनय तेन
त्वं पुनीहि ॥ ३१ ॥

भाषार्थः—वैद्यराजैः शुद्धदेशोत्पन्नोषधिसारान् निर्मायैतद्दानेन सर्वेषां रोगनिवृत्तिः
सततं कार्या ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यो) यज्ञ को युक्त करने वाले पुरुष ! तू (इन्द्राय) परमैश्वर्यावान् के लिये
(पातवे) पीने को (अद्रिभिः) मेघों से (सुतम्) उत्पन्न हुए (सोमम्) सोमवल्त्यादि ओषधियों के
साररूप रस को (पवित्रे) शुद्ध व्यवहार में (आनय) लेआ उससे तू (पुनीहि) पवित्र हो ॥ ३१ ॥

भाषार्थः—वैद्यराजों को योग्य है कि शुद्ध देश में उत्पन्न हुई ओषधियों के सारों को बना उस
के दान से सब के रोगों की निवृत्ति निरन्तर करें ॥ ३१ ॥

यो भूतानामित्यस्य कौण्डिन्य ऋषिः । परमात्मा देवता । पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वानों के विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यो भूतानामधिपतिर्यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः । य ईशे महतो
महँस्तेन गृह्णामि त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

यः । भूतानाम् । अधिपतिरित्याधिऽपतिः । यस्मिन् । लोकाः । अधि ।
श्रिताः । यः । ईशे । महतः । महान् । तेन । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् । मयि ।
गृह्णामि । त्वाम् । अहम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(यः) परमेश्वरः (भूतानाम्) पृथिव्यादितत्त्वानां तत्कार्याणां
लोकानाम् (अधिपतिः) अधिष्ठाता (यस्मिन्) (लोकाः) संघाताः (अधि) (श्रिताः)
(यः) (ईशे) ईष्टे । अत्र लोपस्त आत्मनेपदेऽपि त लोपः (महतः) आकाशादेः
(महान्) (तेन) (गृह्णामि) (त्वाम्) (अहम्) (मयि) (गृह्णामि) (त्वाम्)
(अहम्) ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे सर्वहितेच्छो ! यो भूतानामधिपतिर्महतो महानस्ति य ईशे यस्मिन् सर्वे लोका अधिश्रितास्तेन त्वामहं गृह्णामि मयि त्वामहं गृह्णामि ॥ ३२ ॥

भावार्थः—य उपासकोऽनन्तब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मभिन्नमुपास्यं किञ्चिद्वस्तु न जानाति स एवात्र विद्वान्मन्तव्यः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे सब के हित की इच्छा करनेवाले पुरुष ! (यः) जो (भूतानाम्) पृथिव्यादि तत्त्वों और उनसे उत्पन्न हुए कार्यरूप लोकों का (अधिपतिः) अधिष्ठाता (महतः) बड़े आकाशादि से (महान्) बड़ा है (यः) जो (ईशे) सब का ईश्वर है (यस्मिन्) जिस में सब (लोकाः) लोक (अधिश्रिताः) अधिष्ठित आश्रित हैं (तेन) उससे (त्वाम्) तुझ को (अहम्) मैं (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ (मयि) मुझ में (त्वाम्) तुझ को (अहम्) मैं (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो उपासक अनन्त ब्रह्म में निष्ठा रखने वाला ब्रह्म से भिन्न किसी वस्तु को उपास्य नहीं जानता वही इस जगत् में विद्वान् माना जाना चाहिये ॥ ३२ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य काक्षीवतसुकीर्त्तिर्ऋषिः । सोमो देवता । विराट् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेवाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे
एष ते योनिरश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३३ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । त्वा ।
सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय । त्वा । सुत्राम्णे इति सुत्राम्णे । एषः । ते । योनिः ।
अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय । त्वा । सुत्राम्णे इति
सुत्राम्णे ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) उपयामैरुत्तमनियमैः संगृहीतः (असि)
(अश्विभ्याम्) पूर्णविद्याऽध्यापकोपदेशकाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) सुशिक्षितायै
वाचे (त्वा) त्वाम् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) (सुत्राम्णे) सुष्ठुरक्षकाय । अत्र
कृतो बहुलमित्यनेन करणे मनिन् (एषः) (ते) तव (योनिः) विद्यासम्बन्धः
(अश्विभ्याम्) (त्वा) (सरस्वत्यै) प्रशस्तगुणायै विदुष्यै (त्वा) (इन्द्राय) परमोत्तम-
व्यवहाराय (त्वा) (सुत्राम्णे) सुष्ठु रक्षकाय ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यस्त्वमश्विभ्यामुपयामगृहीतोऽसि यस्य त एषोऽश्विभ्यां
सह योनिरस्ति तं त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे चाहं गृह्णामि सरस्वत्यै त्वेन्द्राय
त्वा सुत्राम्णे त्वा गृह्णामि ॥ ३३ ॥

भावार्थः—यो विद्वद्भिः शिक्षितः स्वयं सुप्रज्ञो जितेन्द्रियो विविधविद्यो विद्वत्प्रियः स्यात् स एव विद्याधर्मप्रवृत्तयेऽधिष्ठाता कर्त्तव्यो भवेत् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् ! जो तू (अग्निभ्याम्) पूर्ण विद्या वाले अध्यापक और उपदेशक से (उपयामगृहीतः) उत्तम नियमों के साथ ग्रहण किया हुआ (असि) है जिस (ते) तेरा (एषः) यह (अग्निभ्याम्) अध्यापक और उपदेशक के साथ (योनिः) विद्यासम्बन्ध है उस (त्वा) तुझ को (सरस्वत्यै) अच्छी शिक्षायुक्त वाणी के लिये (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) उत्कृष्ट ऐश्वर्य के लिये और (त्वा) तुझ को (सुत्राग्रे) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारे के लिये मैं ग्रहण करता हूँ (सरस्वत्यै) उत्तम गुण वाली विदुषी स्त्री के लिये (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) परमोत्तम व्यवहार के लिये (त्वा) तुझ को और (सुत्राग्रे) उत्तम रक्षा के लिये (त्वा) तुझ को ग्रहण करता हूँ ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों से शिक्षा पाये हुए स्वयं उत्तम बुद्धिमान् जितेन्द्रिय अनेक विद्याओं से युक्त विद्वानों में प्रेम करने हारा होवे वही विद्या और धर्म की प्रवृत्ति के लिये अधिष्ठाता करने योग्य होवे ॥ ३३ ॥

प्राणपा इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्राणपा मेऽअपानपाश्चक्षुष्पाः श्रोत्रपाश्च मे । वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विलायकः ॥ ३४ ॥

प्राणपा इति प्राणऽपाः । मे । अपानपा इत्यपानऽपाः । चक्षुष्पाः । चक्षुःपा इति चक्षुऽपाः । श्रोत्रपा इति श्रोत्रऽपाः । च । मे । वाचः । मे । विश्वभेषज इति विश्वभेषजः । मनसः । असि । विलायक इति विऽलायकः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(प्राणपाः) यः प्राणं पाति रक्षति (मे) मम (अपानपाः) योऽपानं पाति (चक्षुष्पाः) यश्चक्षुः पाति (श्रोत्रपाः) यः श्रोत्रं पाति (च) (मे) मम (वाचः) (मे) (विश्वभेषजः) (मनसः) (असि) (विलायकः) येन विविधतया लीयते ऋष्यते ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यतस्त्वं मे प्राणपा अपानपा मे चक्षुष्पाः श्रोत्रपाश्च मे वाचो विश्वभेषजो मनसो विज्ञानसाधकस्य विलायकोऽसि तस्मात् त्वं पितृवत् सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ये वाल्याऽवस्थामारभ्य विद्यासुशिक्षाभ्यां जितेन्द्रियत्वं विद्या-सत्पुरुषसङ्गप्रियत्वं धर्मात्मपरोपकारित्वं च ग्राहयन्ति ते मातृवत् मित्रवच्च विज्ञेयाः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! जिससे तू (मे) मेरे (प्राणपाः) प्राण का रक्षक (अपानपाः) अपान का रक्षक (मे) मेरे (चक्षुष्पाः) नेत्रों का रक्षक (श्रोत्रपाः) श्रोत्रों का रक्षक (च) और (मे) मेरी (वाचः) वाणी का (विश्वभेषजः) सम्पूर्ण ओषधिरूप (मनसः) विज्ञान का सिद्ध करने वाले मन का (विलायकः) विविध प्रकार से सम्बन्ध करने वाला (असि) है इस से तू हमारे पिता के समान सत्कार करने योग्य है ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जो बाल्यावस्था का आरम्भ कर विद्या और अच्छी शिक्षा से जितेन्द्रियपन विद्या सत्पुरुषों के साथ प्रीति तथा धर्मात्मा और परोपकारीपन को ग्रहण कराते हैं वे माता के समान और मित्र के समान जानने चाहियें ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः । निचृदुपरिष्ठाद्बृहती छन्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रेण सुत्राम्णां कृतस्य ।
उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

अश्विनकृतस्येत्यश्विनऽकृतस्य । ते । सरस्वतिकृतस्येति सरस्वतिऽकृतस्य ।
इन्द्रेण । सुत्राम्णेति सुत्राम्णां । कृतस्य । उपहृत इत्युपहृतः । उपहृतस्येत्युपहृतस्य । भक्षयामि ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(अश्विनकृतस्य) यौ सद्गुणमश्नुवाते तावश्विनौ तावेवाश्विनौ ताभ्यां कृतस्य । अत्राश्विन शब्दात् स्वार्थेऽण् वृद्धयभावस्त्वार्थः (ते) तव (सरस्वतिकृतस्य) विदुष्या स्त्रिया कृतस्य । अत्र स्वार्थेऽण् संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वः (इन्द्रेण) विद्यैश्वर्येण राज्ञा (सुत्राम्णां) सुष्ठुतया रक्षकेण (कृतस्य) (उपहृतः) सत्कृत्याहृतः (उपहृतस्य) (भक्षयामि) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्नुपहृतोऽहं तेऽश्विनकृतस्य सरस्वतिकृतस्य सुत्राम्णेन्द्रेण कृतस्योपहृतस्यान्नादिकं भक्षयामि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वदैश्वर्ययुक्तैर्जनैरनुष्ठितमनुष्ठेयम् । सुशिक्षितनिष्पादितमन्न-
मत्तव्यं सत्कर्त्तुः सत्कारश्च कार्यः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (उपहृतः) बुलाया हुआ मैं (ते) तेरा (अश्विनकृतस्य) जो सद्गुणों को व्याप्त होते हैं उनके लिये (सरस्वतिकृतस्य) विदुषी स्त्री के लिये (सुत्राम्णां) अच्छे प्रकार रक्षा करने वाले (इन्द्रेण) विद्या और ऐश्वर्य से युक्त राजा के (कृतस्य) किये हुए (उपहृतस्य) समीप में लाये अन्नादि का (भक्षयामि) भक्षण करता हूँ ॥ ३५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि विद्वान् और ऐश्वर्ययुक्त जनों ने अनुष्ठान किये हुए का अनुष्ठान करें और अच्छी शिक्षा किये हुए पाककर्त्ता के बनाये हुए अन्न को खावें और सत्कार करने हारे का सत्कार किया करें ॥ ३५ ॥

समिद्ध इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

समिद्धऽइन्द्रऽउषसामनीके पुरोरुचा पूर्वकृद्वावृधानः । त्रिभिर्देवै-
स्त्रिंशता वज्रबाहुर्जघान वृत्रं विदुरो ववार ॥ ३६ ॥

समिद्ध इति सम्ऽइद्धः । इन्द्रः । उषसाम् । अनीके । पुरोरुचेति पुरऽरुचा ।
पूर्वकृदिति पूर्वकृत् । ववृधानऽइति ववृधानः । त्रिभिरिति त्रिभिः । देवैः ।
त्रिंशता । वज्रबाहुर्बिति वज्रंऽबाहुः । जघान् । वृत्रम् । वि । दुरः । ववार ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(समिद्धः) प्रदीप्तः (इन्द्रः) सूर्यः (उषसाम्) प्रभातानाम् (अनीके)
सैन्ये (पुरोरुचा) प्राक् प्रसृतया दीप्त्या (पूर्वकृत्) पूर्वं करोतीति पूर्वकृत्
(वावृधानः) वर्द्धमानः (त्रिभिः) (देवैः) (त्रिंशता) त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः पृथिव्यादिभि-
र्दिव्यैः पदार्थैः (वज्रबाहुः) वज्रो बाहौ यस्य सः (जघान्) हन्ति (वृत्रम्) प्रकाशावरकं
मेघम् (वि) विगतार्थं (दुरः) द्वाराणि (ववार) विवृणोति ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! पूर्वकृद्वावृधानो वज्रबाहुः सन्नुषसामनीके यथा पुरोरुचा
समिद्ध इन्द्रस्त्रिभिरधिकैः त्रिंशता देवैः सह वर्त्तमानः सन् वृत्रं जघान दुरो विववार
तथातिबलैर्योद्धृभिः सह शत्रून् हत्वा विद्याधर्मद्वाराणि प्रकाशितानि कुरु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । विद्वांसः सूर्यवद्विद्याधर्मप्रकाशकाः
स्युर्विद्वद्भिः सह शान्त्या प्रीत्या सत्याऽसत्ययोर्विवेकाय संवादान्कृत्वा सुनिश्चित्य
सर्वान्निःसंशयाञ्जनान् कुर्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (पूर्वकृत्) पूर्वं करने हारा (वावृधानः) बढ़ता हुआ (वज्रबाहुः)
जिसके हाथ में वज्र है वह (उषसाम्) प्रभात वेलाओं की (अनीके) सेना में जैसे (पुरोरुचा)
प्रथम विधुरी हुई दीप्ति से (समिद्धः) प्रकाशित हुआ (इन्द्रः) सूर्य (त्रिभिः) तीन अधिक
(त्रिंशता) तीस (देवैः) पृथिवी आदि दिव्य पदार्थों के साथ वर्त्तमान हुआ (वृत्रम्) मेघ को
(जघान्) मारता है (दुरः) द्वारों को (वि, ववार) प्रकाशित करता है वैसे अत्यन्त बलयुक्त
योद्धाओं के साथ शत्रुओं को मार विद्या और धर्म के द्वारों को प्रकाशित कर ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । विद्वान् लोग सूर्य के समान विद्या धर्म के
प्रकाशक हों विद्वानों के साथ शान्ति प्रीति के सत्य और असत्य के विवेक के लिये संवाद कर अच्छे
प्रकार निश्चय करके सब मनुष्यों को संशयरहित करें ॥ ३६ ॥

नराशंस इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । तनूनपादेवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वानों के विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

नराशंसः प्रति शूरः मिमानस्तनूनपात्प्रति यज्ञस्य धाम ।
गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जन्हिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

नराशंसः । प्रति । शूरः । मिमानः । तनूनपादिति तनूनपात् । प्रति ।
यज्ञस्य । धाम । गोभिः । वपावानिति वपावान् । मधुना । समञ्जसिति समः
अञ्जन् । हिरण्यैः । चन्द्री । यजति । प्रचेता इति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(नराशंसः) जो नरैराशस्यते स्तूयते सः (प्रति) व्याप्तौ (शूरः) सर्वतो निर्भयः (मिमानः) योऽनेकानुत्तमान् पदार्थान्निमीते (तनूनपात्) यस्तनून् न पातयति (प्रति) (यज्ञस्य) सत्यव्यवहारस्य (धाम) (गोभिः) धेनुवृषभैः (वपावान्) वपन्ति यथा क्रियया सा वपा सा प्रशस्ता विद्यते यस्य सः (मधुना) मधुरगुणेन रसेन (समञ्जन्) व्यक्तीकुर्वन् (हिरण्यैः) सुवर्णादिभिः (चन्द्रौ) चन्द्रं बहुसुवर्णं विद्यते यस्य सः (यजति) (प्रचेताः) प्रकृष्टं चेतः प्रज्ञा यस्य सः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! जो नराशंसो यज्ञस्य धाम प्रति मिमानः शूरस्तनूनपाद् गोभिर्वपावान् मधुना समञ्जन् हिरण्यैश्चन्द्री प्रचेताः प्रति यजति सोऽस्माभिराश्रयितव्यः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः कश्चिन्निन्दितो भीरुः स्वशरीरनाशक उद्यमहीनोऽलसो मूढो दरिद्रश्च नैव संगन्तव्यः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (नराशंसः) जो मनुष्यों से प्रशंसा किया जाता (यज्ञस्य) सत्य व्यवहार के (धाम) स्थान का और (प्रति, मिमानः) अनेक उत्तम पदार्थों का निर्माण करने हारा (शूरः) सब ओर से निर्भय (तनूनपात्) जो शरीर का पात न करने हारा (गोभिः) गाय और बैलों से (वपावान्) जिससे क्षेत्र बोये जाते हैं उस प्रशंसित उत्तम क्रिया से युक्त (मधुना) मधुरादि रस से (समञ्जन्) प्रकट करता हुआ (हिरण्यैः) सुवर्णादि पदार्थों से (चन्द्रौ) बहुत सुवर्णवान् (प्रचेताः) उत्तम प्रज्ञायुक्त विद्वान् (प्रति, यजति) यज्ञ करता कराता है सो हमारे आश्रय के योग्य है ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि किसी निन्दित, भीरु, अपने शरीर के नाश करने वाले, उद्यमहीन, आलसी, मूढ़ और दरिद्री का संग कभी न करें ॥ ३७ ॥

ईडित इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ईडितो देवैर्हरिवांस्अभिष्टिराजुह्वानो हविषा शर्द्धमानः । पुरन्दरो
गोत्रभिद्वज्रबाहुरायातु यज्ञमुप नो जुषाणः ॥ ३८ ॥

ईडितः । देवैः । हरिवा॒निति॑ हरि॒स्वान् । अभिष्टिः । आजुह्वान॑ इत्या॒ऽजुह्वानः ।
हविषा॑ । शर्द्धमानः । पुरन्दर॑ इति॒ पुरम्॒ऽदरः । गोत्र॑भिदिति॒ गोत्र॑भित् । वज्र॑बाहुरिति॒
वज्र॑बाहुः । आ । यातु । यज्ञम् । उप । नः । जुषाणः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(ईडितः) स्तुतः (देवैः) विद्वद्भिः (हरिवान्) प्रशस्ता हरयोऽश्वा
विद्यन्ते यस्य सः (अभिष्टिः) अभितः सर्वत इष्टयो यज्ञा यस्य सः । अत्र छान्दसो
वर्णलोपो वेति इकारलोपः (आजुह्वानः) सर्वतो विद्वद्भिः कृताह्वानः (हविषा)
सद्विद्यादानाऽऽदानेन (शर्द्धमानः) सहमानः (पुरन्दरः) यो रिपुपुराणि दहति सः
(गोत्रभित्) यो गोत्रं मेघं भिनत्ति सः (वज्रबाहुः) वज्रहस्तः (आ) (यातु)
आगच्छतु (यज्ञम्) (उप) (नः) (जुषाणः) प्रीतः सन् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यथा हरिवान् वज्रबाहुः पुरन्दरः सेनेशो गोत्रभित्सूर्यो
रसानिध स्वसेनां सेवते तथा देवैरीडितोऽभिष्टिराजुह्वानो हविषां शर्द्धमानो जुषाणो
भवान्नो यज्ञमुपायातु ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा सेनापतिः सेनां सूर्यो मेघं च
वर्द्धयित्वा सर्वं जगद्रक्षति तथा धार्मिकैरध्यापकैरध्येतृभिः सहाऽध्यापनाध्ययने कृत्वा
विद्यया सर्वप्राणिनो रक्षणीयाः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! आप जैसे (हरिवान्) उत्तम घोड़ों वाला (वज्रबाहुः) जिसकी
भुजाओं में वज्र विद्यमान् (पुरन्दरः) जो शत्रुओं के नगरों का विदीर्ण करने हारा सेनापति
(गोत्रभित्) मेघ को विदीर्ण करने हारा सूर्य जैसे रसों का सेवन करे वैसे अपनी सेना का सेवन
करता है वैसे (देवैः) विद्वानों से (ईडितः) प्रशंसित (अभिष्टिः) सब ओर से यज्ञ के करने हारे
(आजुह्वानः) विद्वानों ने सत्कारपूर्वक बुलाये हुए (हविषा) सद्विद्या के दान और ग्रहण से
(शर्द्धमानः) सहन करते (जुषाणः) और प्रसन्न होते हुए आप (नः) हमारे (यज्ञम्) यज्ञ को
(उप, आ, यातु) अच्छे प्रकार प्राप्त हुआये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे सेनापति सेना को और सूर्य मेघ को बढ़ा
कर सब जगत् की रक्षा करता है वैसे धार्मिक अध्यापकों को अध्ययन करनेहारों के साथ पढ़ना और
पढ़ाना कर विद्या से सब प्राणियों की रक्षा करनी चाहिये ॥ ३८ ॥

जुषाण इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

जुषाणो बर्हिर्हरिवान्नऽइन्द्रः प्राचीनं सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः ।
उरुप्रथाः प्रथमानं स्योनमादित्यैरक्तं वसुभिः सजोषाः ॥ ३९ ॥

जुषाणः । बर्हिः । हरिवानिति हरिष्वान् । नः । इन्द्रः । प्राचीनम् । सीदत् ।
प्रदिशेति प्रदिशा । पृथिव्याः । उरुप्रथा इत्युरुप्रथाः । प्रथमानम् । स्योनम् ।
आदित्यैः । अक्तम् । वसुभिरिति वसुभिः । सजोषा इति सजोषाः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(जुषाणः) सेवमानः (बर्हिः) अन्तरिक्षम् । बर्हिरित्यन्तरिक्षना० ॥ निघ०
१ । ३ ॥ (हरिवान्) बहवो हरयो हरणशीलाः किरणा विद्यन्ते यस्य सः (नः)
अस्माकम् (इन्द्रः) जलानां धर्ता (प्राचीनम्) प्राक्तनम् (सीदत्) सीदति
(प्रदिशा) उपदिशा (पृथिव्याः) भूमेः (उरुप्रथाः) बहुविस्तारः (प्रथमानम्)
(स्योनम्) सुखकारकं स्थानम् (आदित्यैः) मासैः (अक्तम्) प्रसिद्धम् (वसुभिः)
पृथिव्यादिभिः (सजोषाः) सह वर्तमानः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यथा बर्हिर्जुषाणो हरिवान् उरुप्रथा आदित्यैर्वसुभिः
सजोषा इन्द्रः पृथिव्याः प्रदिशा प्रथमानमक्तं प्राचीनं स्योनं सीदत् तथा त्वं नोऽस्माकं
मध्ये भव ॥ ३९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरहर्निशं प्रयत्नादादित्यवदविद्यान्धकारं निवार्य जगति महत्सुखं
कार्यं यथा पृथिव्याः सकाशात्सूर्यो महान् वर्तते तथाऽविदुषां मध्ये विद्वानिति
बोध्यम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! जैसे (बर्हिः) अन्तरिक्ष को (जुषाणः) सेवन करता हुआ (हरिवान्)
जिस के हरणशील बहुत किरणें विद्यमान (उरुप्रथाः) बहुत विस्तारयुक्त (आदित्यैः) महीनों और
(वसुभिः) पृथिव्यादि लोकों के (सजोषाः) साथ वर्तमान (इन्द्रः) जलों का धारणकर्ता सूर्य
(पृथिव्याः) पृथिवी से (प्रदिशा) उपदिशा के साथ (प्रथमानम्) विस्तीर्ण (अक्तम्) प्रसिद्ध
(प्राचीनम्) पुरातन (स्योनम्) सुखकारक स्थान को (सीदत्) स्थित होता है वैसे तू हमारे
मध्य में हो ॥ ३९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि रात दिन प्रयत्न से आदित्य के तुल्य अविद्यारूपी अन्धकार
का निवारण करके जगत् में बड़ा सुख प्राप्त करें जैसे पृथिवी से सूर्य बड़ा है वैसे अविद्वानों में विद्वान्
को बड़ा जानें ॥ ३९ ॥

इन्द्रमित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेणोपदेशविषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से उपदेश विषय अगले मन्त्र में कटा है ॥

इन्द्रं दुरः कवृष्णो धावमाना वृषाणं यन्तु जनयः सुपत्नीः । दारो
देवीरभितो विश्रयन्तां सुवीरं वीरं प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

इन्द्रम् । दुरः । कवष्यः । धावमानाः । वृषाणम् । यन्तु । जनयः ।
सुपत्नीरिति सुपत्नीः । द्वारः । देवीः । अभितः । वि । श्रयन्ताम् । सुवीरा इति
सुवीराः । वीरम् । प्रथमानाः । महोभिरिति महोभिः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तम् (दुरः) द्वाराणि (कवष्यः) शब्दे साधवः
(धावमानाः) शीघ्रं गच्छन्त्यः (वृषाणम्) अतिवीर्यवन्तम् (यन्तु) प्राप्नुवन्तु
(जनयः) जनिकः (सुपत्नीः) शोभनाः (द्वारः) (देवीः) विद्यादिगुणैः प्रकाशमानाः
(अभितः) (वि) (श्रयन्ताम्) (सुवीराः) शोभनाश्च वीराश्च ते (वीरम्) बलवन्तम्
(प्रथमानाः) प्रख्याताः (महोभिः) सुपूजितैर्गुणैः ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा कवष्यो वृषाणं वीरमिन्द्रधावमानाः दुरो यन्तु यथा
प्रथमानाः सुवीरा महोभिर्द्वारो देवीः सुपत्नीरभितो विश्रयन्तां तथा यूयमप्याचरत ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमाङ्कारः । यत्र परस्परस्य प्रीत्या स्वयंवरं विवाहं
कुर्वन्ति तत्र मनुष्याः सदा नन्दन्ति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (कवष्यः) बोलने में चतुर (वृषाणम्) अति वीर्यवान्
(इन्द्रम्) परमैश्वर्य वाले (वीरम्) वीर पुरुष के प्रति (धावमानाः) दौड़ती हुई (जनयः) सन्तानों
को जनने वाली स्त्रियां (दुरः) द्वारों को (यन्तु) प्राप्त हों वा जैसे (प्रथमानाः) प्रख्यात (सुवीराः)
अत्युत्तम वीर पुरुष (महोभिः) अच्छे पूजित गुणों से युक्त (द्वारः) द्वार के तुल्य वर्तमान (देवीः)
विद्यादि गुणों से प्रकाशमान (सुपत्नीः) अच्छी स्त्रियों को (अभितः) सब ओर से (वि, श्रयन्ताम्)
विशेष कर आश्रय करें वैसे तुम भी किया करो ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जिस कुल वा देश में परस्पर प्रीति
से स्वयंवर विवाह करते हैं वहां मनुष्य सदा आनन्द में रहते हैं ॥ ४० ॥

उपासानक्तेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । उपासानक्ता देवते । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उपासानक्ता बृहती बृहन्तं पर्यस्वती सुदुधे शूरमिन्द्रम् । तन्तुं
तनं पेशसा सं वयन्ती देवानां देवं यजतः सुरुक्मे ॥ ४१ ॥

उपासानक्ता । उपासानक्तेत्युपसाऽनक्ता । बृहतीऽइति बृहती । बृहन्तम् ।
पर्यस्वतीऽइति पर्यस्वती । सुदुधेऽइति सुदुधे । शूरम् । इन्द्रम् । तन्तुम् । तनम् ।
पेशसा । सं वयन्ती इति सम् वयन्ती । देवानाम् । देवम् । यजतः । सुरुक्मे
इति सुसुरुक्मे ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(उपासानक्ता) उपाश्रय नक्तं च ते (बृहती) वर्द्धमाने (बृहन्तम्) महान्तम् (पयस्वती) रात्रिअन्धकारयुक्ते (सुदुधे) सुष्टुप्रपूरिके (शूरम्) निर्भयम् (इन्द्रम्) सूर्यम् (तन्तुम्) विस्तारकम् (ततम्) विस्तृतम् (पेशसा) रूपेण (संवयन्ती) प्रापयन्त्यौ । अत्र सर्वत्र बृहती इत्यादौ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः (देवानाम्) पृथिव्यादीनाम् (देवम्) द्योतकम् (यजतः) संगच्छेते (सुरुक्मे) सुष्टुदीप्यमाने ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा पेशसा संवयन्ती पयस्वती सुदुधे बृहती सुरुक्मे उपासानक्ता ततं देवानां देवं बृहन्तमिन्द्रं सूर्यं यजतस्तथैव तन्तुं शूरं पुरुषं यूयं सङ्गच्छध्वम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा सर्वे लोका अखिलेभ्यो बृहन्तं सूर्यलोकमाश्रयन्ति तथैव सर्वे श्रेष्ठतमं पुरुषमाश्रयन्तु ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (पेशसा) रूप से (संवयन्ती) प्राप्त करने हारे (पयस्वती) रात्रि के अन्धकार से युक्त (सुदुधे) अच्छे प्रकार पूर्ण करने वाले (बृहती) बढ़ते हुए (सुरुक्मे) अच्छे प्रकाश वाले (उपासानक्ता) रात्रि और दिन (ततम्) विस्तारयुक्त (देवानाम्) पृथिव्यादिकों के (देवम्) प्रकाशक (बृहन्तम्) बढ़े (इन्द्रम्) सूर्यमंडल को (यजतः) संग करते हैं वैसे ही (तन्तुम्) विस्तार करने हारे (शूरम्) शूरवीर पुरुष को तुम लोग प्राप्त होओ ॥ ४१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे सब लोक सब से बढ़े सूर्यलोक का आश्रय करते हैं वैसे ही श्रेष्ठ पुरुष का आश्रय सब लोग करें ॥ ४१ ॥

दैव्येत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । दैव्याध्यापकोपदेशकौ देवते । त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

दैव्या मिमाना मनुषः पुरुत्रा होतारविन्द्रं प्रथमा सुवाचा ।
मूर्द्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना प्राचीनं ज्योतिर्हविषा वृधातः ॥ ४२ ॥

दैव्या । मिमाना । मनुषः । पुरुत्रेति पुरुत्रा । होतारौ । इन्द्रम् । प्रथमा ।
सुवाचेति सुवाचा । मूर्द्धन् । यज्ञस्य । मधुना । दधाना । प्राचीनम् । ज्योतिः ।
हविषा । वृधातः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(दैव्या) देवेषु भवौ (मिमाना) निर्मातारौ (मनुषः) मनुष्यान् (पुरुत्रा) बहून् (होतारौ) दातारौ (इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (प्रथमा) आदिमौ विद्वांसौ (सुवाचा) सुशिक्षिता वाग्ययोस्तौ (मूर्द्धन्) मूर्द्धनि (यज्ञस्य) संगन्तव्यस्य (मधुना)

मधुरेण (दधाना) धरन्तौ (प्राचीनम्) पुरातनम् (ज्योतिः) प्रकाशम् (हविषा)
होतव्येन द्रव्येण (वृधातः) वर्द्धताम् । अथ लेटि विकरणव्यत्ययेन शः परस्मैपदं च ॥ ४२ ॥

अन्वयः—यौ दैव्या मिमाना होतारौ सुवाचा यज्ञस्य मूर्द्धन् प्रथमा वर्त्तमानौ
पुरुत्रा मनुषो दधाना मधुना हविषा प्राचीनं ज्योतिरिन्द्रं वृधातस्तौ सर्वमनुष्यैः
सत्कर्तव्यौ ॥ ४२ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसोऽध्यापनोपदेशाभ्यां सर्वान् मनुष्यानुज्ञयन्ति तेऽखिलजनसु-
भूषकाः सन्ति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—जो (दैव्या) दिव्य पदार्थों और विद्वानों में हुए (मिमाना) निर्माण करने हारे
(होतारौ) दाता (सुवाचा) जिनकी सुशिक्षित वाणी वे विद्वान् (यज्ञस्य) संग करने योग्य
व्यवहार के (मूर्द्धन्) ऊपर (प्रथमा) प्रथम वर्त्तमान (पुरुत्रा) बहुत (मनुषः) मनुष्यों को
(दधाना) धारण करते हुए (मधुना) मधुरादिगुणयुक्त (हविषा) होम करने योग्य पदार्थ से
(प्राचीनम्) पुरातन (ज्योतिः) प्रकाश और (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य को (वृधातः) बढ़ाते हैं वे सब
मनुष्यों के सत्कार करने योग्य हैं ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् पढ़ाने और उपदेश से सब मनुष्यों को उन्नति देते हैं वे संपूर्ण
मनुष्यों को सुभूषित करने हारे हैं ॥ ४२ ॥

तिस्रो देवीरित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । तिस्रो देव्यो देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

तिस्रो देवीर्हविषा वर्द्धमाना इन्द्रं जुषाणा जनयो न पत्नीः ।
अच्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्वतीडा देवी भारती विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

तिस्रः । देवीः । हविषा । वर्द्धमानाः । इन्द्रम् । जुषाणाः । जनयः । न ।
पत्नीः । अच्छिन्नम् । तन्तुम् । पयसा । सरस्वती । इडा । देवी । भारती ।
विश्वतूर्तिरिति विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(तिस्रः) त्रित्वसंख्याकाः (देवीः) देदीप्यमानाः (हविषा)
दानाऽदानेन प्राणेन वा (वर्द्धमानाः) (इन्द्रम्) विद्युतम् (जुषाणाः) सेवमानाः
(जनयः) जनित्र्यः (न) इव (पत्नीः) स्त्रियः (अच्छिन्नम्) छेदभेदरहितम् (तन्तुम्)
विस्तीर्णम् (पयसा) शब्दार्थसंबन्धरसेन (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानवती (इडा)
शुभैर्गुणैः स्तोतुं योग्या (देवी) देदीप्यमाना (भारती) धारणपोषणकर्त्री (विश्वतूर्तिः)
विश्वस्मिन्स्वरमाणा ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! या विश्वतूर्तिर्देवी सरस्वतीडा भारती च तिस्रो देवीर्देव्यः पयसा हविषा वर्द्धमाना जनयः पत्नीर्नैवाऽच्छिन्नं तन्तुमिन्द्रं जुषाणाः सन्ति ता यूयं सेवध्वम् ॥ ४३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । या विद्वत्संयुक्ता वाङ्मनाडीधारणशक्तयस्त्रिविधाः सर्वाभिव्याप्ताः सर्वदा प्रसूता व्यवहारहेतवः सन्ति ता मनुष्यैर्व्यवहारेषु यथावत्सं-योक्तव्या ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (विश्वतूर्तिः) जगत् में शीघ्रता करने हारी (देवी) प्रकाशमान (सरस्वती) उत्तम विज्ञानयुक्त वा (इडा) शुभगुणों से स्तुति करने योग्य तथा (भारती) धारण और पोषण करनेहारी ये (तिस्रः) तीन (देवीः) प्रकाशमान शक्तियां (पयसा) शब्द अर्थ और सम्बन्ध रूप रस से (हविषा) देने लेने के व्यवहार और प्राण से (वर्द्धमाना) बढ़ती हुई (जमथः) सन्तानोत्पत्ति करने हारी (पत्नीः) स्त्रियों के (न) समान (अच्छिन्नम्) छेदभेदरहित (तन्तुम्) विस्तारयुक्त (इन्द्रम्) बिजुली का (जुषाणाः) सेवन करने हारी हैं उनका सेवन तुम लोग किया करो ॥ ४३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जो विद्वानों से युक्त वाणी नाडी और धारण करने वाली शक्ति ये तीन प्रकार की शक्तियां सर्वत्र व्याप्त सर्वदा उत्पन्न हुई व्यवहार के हेतु हैं उनको मनुष्य लोग व्यवहारों में यथावत् प्रयुक्त करें ॥ ४३ ॥

त्वष्टेऽस्याङ्गिरस ऋषिः । त्वष्टा देवता । निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वज्जन के विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्वष्टा दधच्छुष्ममिन्द्राय वृष्णेऽपाकोऽचिष्टुर्यशसे पुरुणि । वृषा यजन्वृषणं भूरिरेता मूर्द्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

त्वष्टा । दधत् । शुष्मम् । इन्द्राय । वृष्णे । अपाकः । अचिष्टुः । यशसे । पुरुणि । वृषा । यजन् । वृषणम् । भूरिरेता इति भूरिरेताः । मूर्द्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(त्वष्टा) विद्यदिव वर्त्तमानो विद्वान् (दधत्) दधन् (शुष्मन्) बलम् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (वृष्णे) परशक्तिबन्धकाय (अपाकः) अप्रशस्यः । पाक इति प्रशस्यना० ॥ निर्घ० ३ । ८ ॥ (अचिष्टुः) गमनकर्त्ता (यशसे) कीर्त्यै (पुरुणि) बहूनि (वृषा) सेक्ता (यजन्) संगच्छमानः (वृषणम्) मेघम् (भूरिरेताः) बहुवीर्यः (मूर्द्धन्) मूर्द्धनि (यज्ञस्य) सांगतस्य जगतः (सम्) (अनक्तु) कामयताम् (देवान्) विदुषः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यथा त्वष्टा वृषेन्द्राय वृष्णे शुष्ममपाकोऽचिष्टुर्यशसे पुरुणि दधद्भूरिरेता वृषणं यजन् यज्ञस्य मूर्द्धन् देवान् समनक्तु तथा त्वमपि कुरु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यावन् मनुष्यः शुद्धान्तःकरणो न भवेत् तावद्विद्वत्सङ्गसत्यशास्त्रप्राणायामाभ्यासं च कुर्याद् यतः शीघ्रं शुद्धान्तःकरणः स्यादिति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! जैसे (त्वष्टा) विद्युत् के समान वर्तमान विद्वान् (वृषा) सेचनकर्त्ता (इन्द्राय) परमैश्वर्य (वृष्णे) और पराये सामर्थ्य को रोकने हारे के लिये (शुष्मम्) बल को (अपाकः) अप्रशंसनीय (अचिष्टुः) प्राप्त होने हारा (यशसे) कीर्ति के लिये (पुरुणि) बहुत पदार्थों को (दधत्) धारण करते हुए (भूरिः) अत्यन्तपराक्रमी (वृषणम्) मेघ को (यजन्) संगत करता (यज्ञस्य) संगति से उत्पन्न हुए जगत् के (मूर्धन्) उत्तम भाग में (देवान्) विद्वानों की (समनक्तु) कामना करे देखे तु भी कर ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जबतक मनुष्य शुद्धान्तःकरण नहीं होवे तबतक विद्वानों का संग, सत्यशास्त्र और प्राणायाम का अभ्यास किया करे जिससे शीघ्र शुद्धान्तःकरणवान् हो ॥ ४४ ॥

वनस्पतिरित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । वनस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

वनस्पतिरवसृष्टो न पार्श्वैस्त्वन्या समञ्जन्मिता न देवः ।
इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिः । अवसृष्ट इत्यवसृष्टः । न । पार्श्वैः । त्वन्या । समञ्जन्मिति
समञ्जन् । श्रमिता । न । देवः । इन्द्रस्य । हव्यैः । जठरम् । पृणानः ।
स्वदाति । यज्ञम् । मधुना । घृतेन ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(वनस्पतिः) वनस्य वृक्षसमूहस्य पतिः पालकः (अवसृष्टः) आहूतः पुरुषः (न) इव (पार्श्वैः) दृढबन्धनैः (त्वन्या) आत्मना । अत्र सुपां सुलुगिति टास्थाने यादेशः (समञ्जन्) संपृचानः (श्रमिता) यज्ञः (न) इव (देवः) दिव्यसुखदाता (इन्द्रस्य) ऐश्वर्यस्य (हव्यैः) अन्नमहैः (जठरम्) उदरमिव कोशम् (पृणानः) पूर्णं कुर्वन् (स्वदाति) आस्वदेत् । अत्र लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् (यज्ञम्) अनुष्ठेयम् (मधुना) क्षौद्रेण (घृतेन) आज्येन ॥ ४५ ॥

अन्वयः—यः पार्श्वैर्वनस्पतिरवसृष्टो न त्वन्या समञ्जन् देवः श्रमिता नेन्द्रस्य जठरं पृणानो हव्यैर्मधुना घृतेन च सह यज्ञं कुर्वन् स्वदाति स रोगहीनः स्यात् ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा वनस्पतिः वर्द्धमानः सन् फलानि ददाति यथा पार्श्वैर्वृक्षोरः पापान्निवर्त्तते यथा वा यज्ञः सर्वं जगद्रक्षति तथा यज्ञसेवी युक्ताऽहार-विहारी जनो जगदुपकारको भवति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—जो (पार्श्वः) दृढ़ बन्धनों से (वनस्पतिः) वृक्षसमूह का पालन करनेहारा (अवसृष्टः) आज्ञा दिये हुए पुरुष के (न) समान (त्मन्या) आत्मा के साथ (समञ्जन्) संपर्क करता हुआ (देवः) दिव्य सुख का देने द्वारा (शमिता) यज्ञ के (न) समान (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य के (जठरम्) उदर के समान कोश को (पृष्ठानः) पूर्ण करता हुआ (हृद्यैः) खाने के योग्य (मधुना) सहित और (घृतेन) घृत आदि पदार्थों से (यज्ञम्) अनुष्ठान करने योग्य यज्ञ को करता हुआ (स्वदाति) अच्छे प्रकार स्वाद लेवे वह रोगरहित होवे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। जैसे बड़ आदि वनस्पति बढ़कर फलों को देता है जैसे बन्धनों से बंधा हुआ चोर पाप से निवृत्त होता है वा जैसे यज्ञ सब जगत् की रक्षा करता है वैसे यज्ञकर्त्ता युक्त आहार विहार करने वाला मनुष्य जगत् का उपकारक होता है ॥ ४५ ॥

स्तोकानामित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । स्वाहाकृतयो देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूरऽइन्द्रो वृषायमाणो वृषभस्तुराषाद् ।
घृतप्रुषा मनसा मोदमानाः स्वाहा देवाऽअमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

स्तोकानाम् । इन्दुम् । प्रति । शूरः । इन्द्रः । वृषायमाणः । वृषयमाण
इति वृषयमाणः । वृषभः । तुराषाद् । घृतप्रुषेति घृतऽप्रुषा । मनसा । मोदमानाः ।
स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(स्तोकानाम्) अल्पानाम् (इन्दुम्) आर्द्रस्वभाविनं जनम् (प्रति) (शूरः) शत्रूणां हिंसकः (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (वृषायमाणः) बलिष्ठः सन् (वृषभः) उत्तमः (तुराषाद्) तुरान् हिंसकान् सहते (घृतप्रुषा) प्रकाशसेविना (मनसा) विज्ञानेन (मोदमानाः) आनन्दिताः सन्तः (स्वाहा) सत्यया क्रियया (देवाः) विद्वांसः (अमृताः) आत्मना स्वस्वरूपेण मृत्युरहिताः (मादयन्ताम्) तृप्ताः भूत्वाऽस्माननन्दयन्तु ॥ ४६ ॥

अन्वयः—यथा वृषायमाणो वृषभस्तुराषाद् शूर इन्द्रस्तोकानामिन्दुं प्रत्याऽऽ नन्दति तथा घृतप्रुषा मनसा स्वाहा च मोदमाना अमृता देवा मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । ये जना अल्पगुणमपि जनं दृष्ट्वाऽर्द्रचित्ता भवन्ति ते सर्वतः सर्वान् सुखयन्ति ॥ ४६ ॥

पदार्थः—जैसे (वृषायमाणः) बलिष्ठ होता हुआ (वृषभः) उत्तम (तुराषाद्) हिंसक शत्रुओं को सहने द्वारा (शूरः) शूरवीर ऐश्वर्य वाला (स्तोकानाम्) थोड़ों के (इन्दुम्) कोमल स्वभाव वाले मनुष्य के (प्रति) प्रति आनन्दित होता है वैसे (घृतप्रुषा) प्रकाश के सेवन करने वाले

(मनसा) विज्ञान से और (स्वाहा) सत्य क्रिया से (मोदमानाः) आनन्दित होते हुए (अमृताः) आत्मस्वरूप से मृत्युधर्मरहित (देवाः) विद्वान् लोग (मादयन्ताम्) आप तृप्त होकर हम को आनन्दित करें ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो मनुष्य अल्पगुण वाले भी मनुष्य को देखकर जेहयुक्त होते हैं वे सब ओर से सब को सुखी कर देते हैं ॥ ४६ ॥

आयात्वित्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अब राजधर्मविषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आयात्विन्द्रोऽवसऽउप नऽइह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।
वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीद्यौर्नक्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥ ४७ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमादिति
सधमात् । अस्तु । शूरः । वावृधानः । ववृधानऽइति ववृधानः । तविषीः । यस्य ।
पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभिभूति । पुष्यात् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(आ) (यातु) आगच्छतु (इन्द्रः) परमैश्वर्यधारकः (अवसे)
रक्षणादाय (उप) (नः) अस्मान् (इह) अस्मिन् काले (स्तुतः) प्रशंसितः
(सधमात्) समानस्थानात् (अस्तु) (शूरः) (वावृधानः) अत्यन्तं वर्द्धयमानो जनः
(तविषीः) सेनाः (यस्य) (पूर्वीः) पूर्वविद्वद्भिः सुशिक्ष्योत्तमाः कृताः (द्यौः)
सूर्यप्रकाशः (न) इव (क्षत्रम्) राज्यम् (अभिभूति) शत्रूणामभिभवकर्त्री (पुष्यात्)
पुष्टिकुर्यात् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—य इन्द्र इह स्तुतः शूरः पूर्वीस्तविषीर्वावृधानो यस्याभिभूति क्षत्रं
द्यौर्न वर्त्तते यो नः पुष्यात् सोऽस्माकमवस उपायातु सधमादस्तु ॥ ४७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्यवत् न्यायविद्योभयप्रकाशकाः सत्कृतहृत्पुष्टसेनाः
प्रजापोषका दुष्टविनाशकाः स्युस्ते राज्याधिकारिणः सन्तु ॥ ४७ ॥

पदार्थः—जो (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का धारण करने हारा (इह) इस वर्त्तमान काल में
(स्तुतः) प्रशंसा को प्राप्त हुआ (शूरः) निर्भय वीर पुरुष (पूर्वीः) पूर्व विद्वानों ने अच्छी शिक्षा से
उत्तम की हुई (तविषीः) सेनाओं को (वावृधानः) अत्यन्त बढ़ाने हारा जन (यस्य) जिस का
(अभिभूति) शत्रुओं का तिरस्कार करने हारा (क्षत्रम्) राज्य (द्यौः) सूर्य के प्रकाश के (न) समान
वर्त्तता है जो (नः) हम को (पुष्यात्) पुष्ट करे वह हमारे (अवसे) रक्षा आदि के लिये (उप, आ,
यातु) समीप प्राप्त होवे और (सधमात्) समान स्थान वाला (अस्तु) होवे ॥ ४७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्य के समान न्याय और विद्या दोनों के प्रकाश करने हारे जिनकी सत्कृत हर्ष और पुष्टि से युक्त सेना वाले प्रजा की पुष्टि और दुष्टों का नाश करनेहारे हों वे राज्याधिकारी हों ॥ ४७ ॥

आ न इत्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता । निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ नऽइन्द्रोऽदूरादा नऽआसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः ।
ओजिष्ठेभिनृपतिर्वज्रबाहुः सङ्गेसमत्सु तुर्वणिः पृतन्यून् ॥ ४८ ॥

आ । न । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् । अभिष्टिकृदित्यभिष्टिऽ-
कृत् । अवसे । यासत् । उग्रः । ओजिष्ठेभिः । नृपतिरिति नृपतिः । वज्रबाहुरिति
वज्रबाहुः । सङ्ग इति समुग्रे । समत्स्विति समत्सु । तुर्वणिः । पृतन्यून् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) शत्रुविदारकः (दूरात्) विप्रकृष्टा-
देशात् (आ) (नः) (आसात्) समीपात् (अभिष्टिकृत्) योऽभिष्टिं सर्वत इष्टं सुखं
करोति सः (अवसे) रक्षणाद्याय (यासत्) यायात् (उग्रः) दुष्टानामुपरि क्रोधकृत्
(ओजिष्ठेभिः) बलिष्ठैर्योद्धभिः (नृपतिः) नृणां पालकः (वज्रबाहुः) वज्रमिव दृढौ बाहु
यस्य (सङ्गे) सह (समत्सु) संग्रामेषु (तुर्वणिः) शीघ्रशत्रुहन्ता (पृतन्यून्) आत्मनः
पृतनाः सेना इच्छन् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—योऽभिष्टिकृद्वज्रबाहुर्नृपतिरोजिष्ठेभिरुग्रस्तुर्वणिरिन्द्रो नोऽवसे समत्सु
संगे दूरादासादायासजोऽस्मान् पृतन्यून्सततमारक्षेन्मानयेच्च सोऽस्माभिरपि सदा
माननीयः ॥ ४८ ॥

भावार्थः—त एव राज्यं कर्त्तुमर्हन्ति ये दूरस्थाः समीपस्थाः सर्वाः प्रजा
अवेक्षणदूतप्रचाराभ्यां रक्षन्ति शूरवीराणां सत्कारं च सततं कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—जो (अभिष्टिकृत्) सब ओर से इष्ट सुख करे (वज्रबाहुः) जिस की वज्र के समान
दृढ़ भुजा (नृपतिः) नरों का पालन करने हारा (ओजिष्ठेभिः) अति बल वाले योधाओं से (उग्रः)
दुष्टों पर क्रोध करने और (तुर्वणिः) शीघ्र शत्रुओं का मारने हारे (इन्द्रः) शत्रुविदारक सेनापति
(नः) हमारी (अवसे) रक्षादि के लिये (समत्सु) बहुत संग्रामों में (सङ्गे) प्रसंग में (दूरात्)
दूर से (आसात्) और समीप से (आ, यासत्) आवे और (नः) हमारे (पृतन्यून्) सेना और
संग्राम की इच्छा करने हारों की (आ) सदा रक्षा और मान्य करे वह हम लोगों का भी सदा
माननीय होवे ॥ ४८ ॥

भाषार्थः—वे ही पुरुष राज्य करने को योग्य होते हैं जो दूरस्थ और समीपस्थ सब मनुष्यादि प्रजाओं की यथावत् समीक्षण और दूत भेजने से रक्षा करते और शूरवीर का सत्कार भी निरन्तर करते हैं ॥ ४८ ॥

आ न इत्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ नऽइन्द्रो हरिभिर्ग्यात्वच्छावाचीनोऽवसे राधसे च । तिष्ठाति
वज्री मघवा विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ ४९ ॥

आ । नः । इन्द्रः । हरिभिरिति हरिऽभिः । यातु । अच्छे । अर्वाचीनः ।
अवसे । राधसे । च । तिष्ठाति । वज्री । मघवेति मघऽवा । विरप्शीति विऽरप्शी ।
इमम् । यज्ञम् । अनु । न । वाजसाताविति वाजऽसातौ ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) ऐश्वर्यप्रदः सेनाधीशः (हरिभिः)
सुशिक्षितैरश्वैः (यातु) प्राप्नोतु (अच्छे) सुष्ठुरीत्या (अर्वाचीनः) विद्यादिवलेनाभि-
गन्ता (अवसे) रक्षणाद्याय (राधसे) धनाय (च) (तिष्ठाति) तिष्ठेत् (वज्री) प्रशस्त-
शस्त्रविद्याशिक्षितः (मघवा) परमपूजितधनयुक्तः (विरप्शी) महान् (इमम्) (यज्ञम्)
सत्यं न्यायाख्यम् (अनु) आनुकूल्ये (नः) अस्माकम् (वाजसातौ) संग्रामे ॥ ४९ ॥

अन्वयः—यो मघवा विरप्श्यर्वाचीनो वज्रीन्द्रो हरिभिर्नोवसे राधसे च
वाजसातौ तिष्ठाति स न इमं यज्ञमच्छान्वयातु ॥ ४९ ॥

भाषार्थः—ये युद्धविद्याकुशला महाबलिष्ठाः प्रजाधनवर्द्धकास्सुशिक्षिताऽश्वह-
स्त्यादियुक्ता मङ्गलकारिणस्स्युस्ते हि राजपुरुषास्सन्तु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—जो (मघवा) परम प्रशंसित धन युक्त (विरप्शी) महान् (अर्वाचीनः) विद्यादि
बल से सन्मुख जाने वाला (वज्री) प्रशंसित शस्त्रविद्या की शिक्षा पाये हुए (इन्द्रः) ऐश्वर्य का दाता
सेनाधीश (हरिभिः) अच्छी शिक्षा किये हुए घोड़ों से (नः) हम लोगों की (अवसे) रक्षा आदि
के लिये (धनाय, च) और धन के लिये (वाजसातौ) संग्राम में (अनु, तिष्ठाति) अनुकूल स्थित हो
वह (नः) हमारे (इमम्) इस (यज्ञम्) सत्यन्याय पालन करने रूप राज्यव्यवहार को
(अच्छे, आ, यातु) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ४९ ॥

भाषार्थः—जो युद्धविद्या में कुशल बड़े बलवान् प्रजा और धन की वृद्धि करनेहारे उत्तम
शिक्षा युक्त हाथी और घोड़ों से युक्त कल्याण ही के आचरण करनेहारे हों वे ही राजपुरुष हों ॥ ४९ ॥

जातारमित्यस्य गर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवम् शूरमिन्द्रम् ।
ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ५० ॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवे हवे इति हवेऽहवे । सुहवमिति
सुहवम् । शूरम् । इन्द्रम् । ह्वयामि । शक्रम् । पुरुहूतमिति पुरुहूतम् । इन्द्रम् ।
स्वस्ति । नः । मघवेति मघवा । धातु । इन्द्रः ॥ ५० ॥

पदार्थः—(त्रातारम्) रक्षितारम् (इन्द्रम्) दुष्टविदारकम् (अवितारम्)
प्रीणयितारम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यप्रदम् (हवे हवे) युद्धे युद्धे (सुहवम्) सुपुत्राह्वानम्
(शूरम्) शत्रुहिसकम् (इन्द्रम्) राज्यधारकम् (ह्वयामि) आह्वयामि (शक्रम्)
आशुकर्तारम् (पुरुहूतम्) पुरुभिर्विद्वद्भिराहूतम् (इन्द्रम्) शत्रुदलविदारकम्
(स्वस्ति) सुखम् (नः) अस्मभ्यम् (मघवा) परमपूज्यः (धातु) दधातु (इन्द्रः)
प्रशस्तसेनाधारकः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे सभाध्यक्ष ! यं हवे हवे त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं सुहवं शूरमिन्द्रं
शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं त्वां ह्वयामि स मघवेन्द्रस्त्वं नः स्वस्ति धातु ॥ ५० ॥

भावार्थः—मनुष्यास्तमेव सर्वदा सत्कुर्युषो विद्यान्यायधर्मसेवकः सुशीलो
जितेन्द्रियः सन् सर्वेषां सुखवर्द्धनाय प्रयतेत ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष ! जिस (हवेहवे) प्रत्येक संग्राम में (त्रातारम्) रक्षा करने
(इन्द्रम्) दुष्टों के नाश करने (अवितारम्) प्रीति कराने (इन्द्रम्) उत्तम ऐश्वर्य के देने (सुहवम्)
सुन्दरता से बुलाये जाने (शूरम्) शत्रुओं का विनाश कराने (इन्द्रम्) राज्य का धारण करने और
(शक्रम्) कार्यों में शीघ्रता करनेहारे (पुरुहूतम्) बहुतों से सत्कार पाये हुए तथा (इन्द्रम्)
शत्रुसेना के विदारण करनेहारे तुझको (ह्वयामि) सत्कारपूर्वक बुलाता हूं सो (मघवा) बहुत
धनयुक्त (इन्द्रः) उत्तम सेना का धारण करनेहारा तू (नः) हमारे लिये (स्वस्ति) सुख का
(धातु) धारण कर ॥ ५० ॥

भावार्थः—मनुष्य उसी पुरुष का सदा सत्कार करे जो विद्या न्याय और धर्म का सेवक
सुशील और जितेन्द्रिय हुआ सब के सुख को बढ़ाने के लिये निरन्तर यत्न किया करे ॥ ५० ॥

इन्द्र इत्यस्य गर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुना राजविषयमाह ॥

फिर राज विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रः सुत्राम्ना स्ववाँऽअवाँभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषोऽश्रभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

इन्द्रः । सुत्रामेति सुत्रामा । स्ववानिति स्ववान् । अत्रोभिरित्यवःऽभिः ।
सुमृडीक इति सुमृडीकः । भवतु । विश्ववेदा इति विश्ववेदाः । बाधताम् । द्वेषः ।
अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्येति सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) ऐश्वर्यवर्द्धकः (सुत्रामा) सुष्ठु रक्षकः (स्ववान्) बहवः
स्व स्वकीया उत्तमा जना विद्यन्ते यस्य सः (अत्रोभिः) न्यायपुरस्सरै रक्षणादिभिः
(सुमृडीकः) सुखकरः (भवतु) (विश्ववेदाः) समग्रधनः (बाधताम्) (द्वेषः)
शत्रून् (अभयम्) (कृणोतु) (सुवीर्यस्य) सुष्ठुपराक्रमस्य (पतयः) पालकाः
(स्याम) भवेम ॥ ५१ ॥

अन्वयः—यः सुत्रामा स्ववान् विश्ववेदाः सुमृडीको भवतु । इन्द्रोऽत्रोभिः प्रजा
रक्षेत् स द्वेषो बाधतामभयं कृणोतु स्वयमपि तादृश एव भवतु यतो वयं सुवीर्यस्य
पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

भावार्थः—यदि राजपुरुषा विद्याविनयाभ्यां युक्ता भूत्वा प्रजारक्षका नाभविष्ये-
स्तर्हि सुखवृद्धिरपि नाभविष्यत् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—जो (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारा (स्ववान्) स्वकीय बहुत उत्तम
जनों से युक्त (विश्ववेदाः) समग्र धनवान् (सुमृडीकः) अच्छा सुख करने और (इन्द्रः) ऐश्वर्य का
बढ़ाने वाला राजा (अत्रोभिः) न्यायपूर्वक रक्षणादि से प्रजा की रक्षा करे वह (द्वेषः) शत्रुओं को
(बाधताम्) हटावे (अभयम्) सब को भयरहित (कृणोतु) करे और आप भी वैसा ही (भवतु)
हो जिससे हम लोग (सुवीर्यस्य) अच्छे पराक्रम के (पतयः) पालने हारे (स्याम) हों ॥ ५१ ॥

भावार्थः—जो विद्या विनय से युक्त होके राजपुरुष प्रजा की रक्षा करनेहारे न हों तो सुख की
वृद्धि भी न होवे ॥ ५१ ॥

तस्येत्यस्य गर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिक् पङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

तस्य वयं सुमता यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम । स सुत्रामा
स्ववाँऽइन्द्रोऽअस्मेऽआराच्चिद् द्वेषः सनुतयुंयोतु ॥ ५२ ॥

तस्य । वयम् । सुमताविति सुमता । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे ।
स्याम । सः । सुत्रामेति सुत्रामा । स्ववानिति स्ववान् । इन्द्रः । अस्मेऽइत्यस्मे ।
आरात् । चिद् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(तस्य) पूर्वोक्तस्य सभेशस्य राज्ञः (वयम्) राजप्रजाः (सुमतौ) सुष्ठुसंमती (यज्ञियस्य) यज्ञमनुष्ठातुमर्हस्य (अपि) (भद्रे) कल्याणकरे (सौमनसे) शोभने मनसि भवे व्यवहारे (स्याम) (सः) (सुत्रामा) सुष्ठुत्रामा (स्ववान्) प्रशस्तं स्वं विद्यते यस्य सः (इन्द्रः) पितृवद्वर्तमानः सभेशः (अस्मे) अस्माकम् (आरात्) दूरात्समीपाद्वा (चित्) अपि (द्वेषः) शत्रून् (सनुतः) सदा (युयोतु) दूरीकरोतु ॥ ५२ ॥

अन्वयः—यस्सुत्रामा स्ववानिन्द्रः सभेशोऽस्मे द्वेष आराच्चित्सनुतर्युयोतु तस्य यज्ञियस्य सुमतौ भद्रे सौमनसेऽप्यनुकूलाः स्याम सोऽस्माकं राजा वयं तस्य प्रजाश्च ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैस्तस्यैव संमतौ स्थातव्यं यः पक्षपातहीनो धार्मिकः न्यायेन प्रजापालनतत्परः स्यात् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—जो (सुत्रामा) अच्छे प्रकार से रक्षा करने (स्ववान्) और प्रशंसित अपना कुल रखने हारा (इन्द्रः) पिता के समान वर्तमान सभा का अध्यक्ष (अस्मे) हमारे (द्वेषः) शत्रुओं को (आरात्) दूर और समीप से (चित्) भी (सनुतः) सब काल में (युयोतु) दूर करे (तस्य) उस पूर्वोक्त (यज्ञियस्य) यज्ञ के अनुष्ठान करने योग्य राजा की (सुमतौ) सुन्दर मति में और (भद्रे) कल्याण करनेहारि (सौमनसे) सुन्दर मन में उत्पन्न हुए व्यवहार में (अपि) भी हम लोग राजा के अनुकूल बरतने हारे (स्याम) हों और (सः) वह हमारा राजा और (वयम्) हम उसकी प्रजा अर्थात् उस के राज्य में रहने वाले हों ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उसकी सम्मति में स्थिर रहना उचित है जो पक्षपातरहित और न्याय से प्रजापालन में तत्पर हो ॥ ५२ ॥

आ मन्द्रैरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । निचृद्बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । मा त्वा के चिन्नियमन्वि न पाशिनो नि धन्वेव तौऽइहि ॥ ५३ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिभिरिति हरिऽभिः । याहि । मयूररोमभिरिति मयूररोमऽभिः । मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अतिधन्वेवेत्यतिधन्वऽइव । तान् । इहि ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(आ) (मन्द्रैः) प्रशंसितैः (इन्द्र) परमैश्वर्यवर्द्धक (हरिभिः) अश्वैः (याहि) (मयूररोमभिः) मयूरस्य रोमाणीव रोमा येषां ते (मा) (त्वा) त्वाम् (के, चित्) (नि) विनिग्रहार्थं (यमन्) यच्छेयुः (विम्) पक्षिणम् (न) इव (पाशिनः) बहुपाशयुक्ता व्याधाः (अतिधन्वेव) महेष्वासा इव (तान्) (इहि) ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनेश ! त्वं मन्द्रैर्मयूररोमभिर्हरिभिस्तान् शत्रून् विजेतुं याहि, तत्र (त्वा) त्वां पाशिनो विन्न केचिन्मा नियमंस्त्वमतिधन्वेवैहि ॥ ५३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यदा शूराः शत्रुविजयाय गच्छेयुस्तदा सर्वतो बलं समीक्षयाऽलं सामग्र्या शत्रुभिस्सह युद्ध्वा स्वविजयं कुर्युर्थथा शत्रवो वशं न कुर्युस्तथाऽनुतिष्ठन्तु ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) उत्तम ऐश्वर्य के बढ़ाने हारे सेनापति ! तू (मन्द्रैः) प्रशंसायुक्त (मयूररोमभिः) मोर के रोमों के सदृश रीमों वाले (हरिभिः) घोड़ों से युक्त हो के (तान्) उन शत्रुओं के जीतने को (याहि) जा, वहां (त्वा) तुरू को (पाशिनः) बहुत पाशों से युक्त व्याध लोग (विम्) पत्नी को बांधने के (न) समान (केचित्) कोई भी (मा) मत (नि यमन्) बांधे, तू (अतिधन्वेव) बड़े धनुषधारी के समान (इहि) अच्छे प्रकार आओ ॥ ५३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जब शत्रुओं के विजय को जावें तब सब ओर से अपने बल की परीक्षा कर पूर्ण सामग्री से शत्रुओं के साथ युद्ध करके अपना विजय करें, जैसे शत्रुलोग अपने को वश न करें वैसा युद्धारम्भ करें ॥ ५३ ॥

एवेदित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासोऽभ्यर्चन्त्यर्कैः । स नः स्तुतो वीरवद्भातु गोमद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुमिति वज्रंऽबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः । सः । नः । स्तुतः । वीरवदिति वीरस्वत् । धातु । गोमदिति गोमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिरिति स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(एव) निश्चये (इत्) अपि (इन्द्रम्) शत्रुविदारकम् (वृषणम्) बलिष्ठम् (वज्रबाहुम्) वज्रवदभुजम् (वसिष्ठासः) अतिशयेन वसवः (अभि) सर्वतः (अर्चन्ति) सत्कुर्वन्ति (अर्कैः) पूजितैः कर्मभिः (सः) (नः) अस्मान् (स्तुतः) प्रशंसितः (वीरवत्) वीरैर्युक्तम् (धातु) दधातु (गोमत्) प्रशंसिता गावो गवादयः पशवो यस्मिन् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) कल्याणकरैः कर्मभिः (सदा) सर्वस्मिन् काले (नः) अस्मान् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठासः ! ये वृषणं वज्रबाहुमिन्द्रमर्कैर्विद्वांसोऽभ्यर्चन्ति तमेव यूयमिदर्वत् स स्तुतो नो गोमत् वीरवद्राज्यं धातु यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा राजपुरुषाः प्रजा रक्षेयुस्तथैतान् प्रजाजना अपि रक्षन्तु ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (वसिष्ठासः) अतिशय वास करने हारे ! जिस (वृषणम्) यलवान् (वज्रबाहुम्) शस्त्रधारी (इन्द्रम्) शत्रु के मारनेहारे को (अकैः) प्रशंसित कर्मों से विद्वान् लोग (अभ्यर्चन्ति) यथावत् सत्कार करते हैं (एव) उसी का (यूयम्) तुम लोग (इत्) भी सत्कार करो (सः) सो (स्तुतः) स्तुति को प्राप्त होके (नः) हमको और (गोमत्) उत्तम गाय आदि पशुओं से युक्त (वीरवत्) शूरवीरों से युक्त राज्य को (धातु) धारण करे और तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हमको (सदा) सब दिन (पात) सुरक्षित रखो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जैसे राजपुरुष प्रजा की रक्षा करें वैसे राजपुरुषों की प्रजाजन भी रक्षा करें ॥ ५४ ॥

समिद्धो अग्निरित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषयोर्विषयमाह ॥

अब स्त्री पुरुषों का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

समिद्धोऽग्निरश्विना तप्तो घर्मो विराट् सुतः । दुहे धेनुः सरस्वती
सोमश्शुक्रमिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

समिद्ध इति समुद्भिदः । अग्निः । अश्विना । तप्तः । घर्मः । विराडिति विराट् ।
सुतः । दुहे । धेनुः । सरस्वती । सोमम् । शुक्रम् । इह । इन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(समिद्धः) सम्यक् प्रदीप्तः (अग्निः) पावकः (अश्विना) शुभगुणेषु व्याप्तौ (तप्तः) (घर्मः) यज्ञ इव संगतियुक्तः (विराट्) विविधतया राजते (सुतः) प्रेरितः (दुहे) (धेनुः) दुग्धदात्री गौरिव (सरस्वती) शास्त्रविज्ञानयुक्ता वाक् (सोमम्) ऐश्वर्यम् (शुक्रम्) शुद्धम् (इह) अस्मिन् संसारे (इन्द्रियम्) धनम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—यथेह धेनुस्सरस्वती शुक्रं सोममिन्द्रियं च दोग्धि तथैतमहं
दुहे अश्विना तप्तो विराट् सुतः समिद्धो घर्मोऽग्निर्यथा विश्वं पाति तथाहमेतत्सर्वं
रक्षेयम् ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । अस्मिन् संसारे तुल्यगुणकर्मस्वभावौ
स्त्रीपुरुषौ सूर्यवत्सत्कीर्तिप्रकाशमानौ पुरुषार्थिनौ भूत्वा धर्मेणैश्वर्यं सततं
संचिनुताम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—जैसे (इह) इस संसार में (धेनुः) दूध देने वाली गाय के समान (सरस्वती) शास्त्र विज्ञान युक्त वाणी (शुक्रम्) शुद्ध (सोमम्) ऐश्वर्य और (इन्द्रियम्) धन को परिपूर्ण करती है वैसे उसे मैं (दुहे) परिपूर्ण करूँ । हे (अश्विना) शुभगुणों में व्याप्त स्त्री पुरुषो ! (तप्तः) तपा (विराट्) और विविध प्रकार से प्रकाशमान (सुतः) प्रेरणा को प्राप्त (समिद्धः) प्रदीप्त (घर्मः) यज्ञ के समान संगति युक्त (अग्निः) पावक जगत् की रक्षा करता है वैसे मैं इस सब जगत् की रक्षा करूँ ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। इस संसार में तुल्य गुण कर्म स्वभाव वाले स्त्री पुरुष सूर्य के समान कीर्ति से प्रकाशमान पुरुषार्थी होके धर्म से ऐश्वर्य को निरन्तर संचित करें ॥ ५५ ॥

तनूपा इत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । विराडनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये वैद्यविद्यासंचरणमाह ॥

अब इस प्रकृत विषय में वैद्यविद्या के संचार को अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनो उभा सरस्वती । मध्वा रजाँसीन्द्रिय-
मिन्द्राय पथिभिर्वहान् ॥ ५६ ॥

तनूपेति तनूपा । भिषजा । सुते । अश्विना । उभा । सरस्वती । मध्वा ।
रजाँसि । इन्द्रियम् । इन्द्राय । पथिभिरिति पथिभिः । वहान् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(तनूपा) यौ तनुं पातस्तौ (भिषजा) वैद्यकविद्यावेचारो (सुते)
उत्पन्ने जगति (अश्विना) व्याप्तशुभगुणकर्मस्वभावो (उभा) उभो (सरस्वती) सरो
बहु विज्ञानं विद्यते ययोस्तौ (मध्वा) मधुरेण द्रव्येण (रजांसि) लोकान् (इन्द्रियम्)
धनम् (इन्द्राय) राज्ञे (पथिभिः) मार्गैः (वहान्) वहन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा भिषजा तनूपोभाश्विना विद्यासुशिक्षितौ स्त्रीपुरुषौ
सरस्वती च मध्वा सुतेऽस्मिन् जगति स्थित्वा पथिभिरिन्द्राय रजाँसीन्द्रियं च दध्यातां
तथैतद्वहान् ॥ ५६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यदि स्त्रीपुरुषा वैद्यकविद्यां न जानीयु-
स्तर्हि रोगान्निवृत्तिं स्वास्थ्यसंपादनं च कर्तुं धर्मे व्यवहारे निरन्तरं चरितुं च न
शक्नुयुः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! आप लोग जैसे (भिषजा) वैद्यकविद्या के जानने हारे (तनूपा) शरीर
के रक्त (उभा) दोनों (अश्विना) शुभ गुण कर्म स्वभावों में व्याप्त स्त्री पुरुष (सरस्वती) बहुत
विज्ञान युक्त वाणी (मध्वा) मीठे गुण से युक्त (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में स्थित होकर
(पथिभिः) मार्गों से (इन्द्राय) राजा के लिये (रजांसि) लोकों और (इन्द्रियम्) धन को धारण
करें वैसे इनको (वहान्) प्राप्त हूजिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। जो स्त्री पुरुष वैद्यकविद्या को न जानें तो
रोगों को निवारण और शरीरादि की स्वस्थता को और धर्म व्यवहार में निरन्तर चलने को
समर्थ नहीं हों ॥ ५६ ॥

इन्द्रायेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्राधान्येन भिषजां व्यवहारमाह ॥

अथ प्रधानता से वैद्यों के व्यवहार को कहते हैं ॥

इन्द्रायेन्दुः सरस्वती नराशसेन नम्रहुम् । अधातामश्विना मधु
भेषजं भिषजां सुते ॥ ५७ ॥

इन्द्राय । इन्दुम् । सरस्वती । नराशसेन । नम्रहुम् । अधाताम् ।
अश्विना । मधु । भेषजम् । भिषजां । सुते ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इन्द्राय) दुःखविदारणाय (इन्दुम्) परमैश्वर्यम् (सरस्वती)
प्रशस्तविद्यायुक्ता वाणी (नराशसेन) नरैः स्तुतेन (नम्रहुम्) यो नन्दयति स
नम्रस्तमाददातीति (अधाताम्) दध्याताम् (अश्विना) वैद्यकविद्याव्यापिनो (मधु)
ज्ञानवर्द्धकं मधुरादिगुणयुक्तम् (भेषजम्) औषधम् (भिषजा) सदैव्यौ (सुते)
उत्पन्नेऽस्मिन्नगति ॥ ५७ ॥

अन्वयः—अश्विना भिषजेन्द्राय सुते मधु भेषजमधाताम् । नराशसेन सरस्वती
नम्रहुमिन्दुमादधातु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—वैद्या द्विधा एकं ज्वरादिशरीररोगाऽपहारकाश्चिकित्सकाः । अपरे
मानसाविद्यादिरोगविनाशका अध्यापकोपदेशकास्सन्ति, यत्रैते वर्तन्ते तत्र रोगाणां
विनाशात्सर्वे प्राणिन आधिध्याधिमुक्ता भूत्वा सुखिनो भवन्ति ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(अश्विना) वैद्यकविद्या में व्यास (भिषजा) उत्तम वैद्यजन (इन्द्राय) दुःखनाश
के लिये (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में (मधु) ज्ञानवर्द्धक कोमलतादिगुणयुक्त (भेषजम्) औषध
को (अधाताम्) धारण करें और (नराशसेन) मनुष्यों से स्तुति किये हुए वचन से सरस्वती प्रशस्त-
विद्यायुक्त वाणी (नम्रहुम्) आनन्द कराने वाले विषय को ग्रहण करने वाले (इन्दुम्) ऐश्वर्य
को धारण करे ॥ ५७ ॥

भावार्थः—वैद्य दो प्रकार के होते हैं एक ज्वरादि शरीररोगों के नाशक चिकित्सा करने वाले और
दूसरे मन के रोग जो कि अविद्यादि मानस क्लेश हैं उनके निवारण करनेवाले अध्यापक, उपदेशक हैं, जहां
ये रहते हैं वहां रोगों के विनाश से प्राणी लोग शरीर और मन के रोगों से छूटकर सुखी होते हैं ॥ ५७ ॥

आजुह्वानेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आजुहाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यम् । इडाभिरश्विनाविषं
समूर्जं स रयिं दधुः ॥ ५८ ॥

आजुहानेन्याऽजुहाना । सरस्वती । इन्द्राय । इन्द्रियाणि । वीर्यम् । इडाभिः ।
अश्विनौ । इषम् । सम् । उर्जम् । सम् । रयिम् । दधुः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(आजुहाना) समन्तात् शब्दायमाना (सरस्वती) प्रशस्तज्ञानवती स्त्री
(इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय पत्ये (इन्द्रियाणि) श्रोत्रादीनि, ऐश्वर्यजनकानि सुवर्णादीनि
वा (वीर्यम्) शरीरबलकरं घृतादि (इडाभिः) प्रशंसिताभिरोषधीभिः (अश्विनौ)
सूर्याचन्द्रमसाधिव वैद्यकविद्याकार्ये प्रकाशमानौ (इषम्) अन्नादिकम् (सम्)
(उर्जम्) पराक्रमम् (सम्) (रयिम्) धर्मश्रियम् (दधुः) दध्युः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—आजुहाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यं चाश्विनाविडाभिरोषधिभिरिषं
समूर्जं रयिं च संदधुः ॥ ५८ ॥

भावार्थः—त एव विद्यावन्तः सन्ति ये मनुष्याणां रोगान् नाशयित्वा शरीरात्म-
बलमुन्नयन्ति सैव पतिव्रता स्त्री ज्ञेया या पत्युः सुखाय धनघृतादि वस्तु स्थापयति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(आजुहाना) सब ओर से प्रशंसा की हुई (सरस्वती) उत्तम ज्ञानवती स्त्री
(इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्त पति के लिये (इन्द्रियाणि) श्रोत्र आदि इन्द्रिय वा ऐश्वर्य उत्पन्न करने वाले
सुवर्ण आदि पदार्थों और (वीर्यम्) शरीर में बल के करने वाले घृतादि का तथा (अश्विनौ) सूर्य
चन्द्र के सदृश वैद्यकविद्या के कार्य में प्रकाशमान वैद्यजन (इडाभिः) अति उत्तम औषधियों के साथ
(इषम्) अन्न आदि पदार्थ (समूर्जम्) उत्तम पराक्रम (रयिम्) और उत्तम धर्मश्री को (संदधुः)
सम्यक् धारण करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः—वे ही उत्तम विद्यावान् हैं जो मनुष्यों के रोगों का नाश करके शरीर और आत्मा
के बल को बढ़ाते हैं, वही पतिव्रता स्त्री जाननी चाहिये कि जो पति के सुख के लिये धन और घृत
आदि वस्तु धर रखती है ॥ ५८ ॥

अश्विनेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्विना नमुचेः सुतं सोमं शुक्रं परिस्नुता । सरस्वतीतमा-
भरद्बर्हिषेन्द्राय पातवे ॥ ५९ ॥

अश्विना । नमुचेः । सुतम् । सोमम् । शुक्रम् । परिस्नुतेति परिऽस्नुता ।
सरस्वती । तम् । आ । अमरत् । बर्हिषा । इन्द्राय । पातवे ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(अश्विना) सदगुणकर्मस्वभावव्यापिनौ (नमुचेः) यो न मुञ्चति तस्यासाध्यस्यापि रोगस्य (सुतम्) सम्यक् निष्पादितम् (सोमम्) सोमाद्योषधिगणम् (शुक्रम्) वीर्यकरम् (परिस्त्रुता) परितः सर्वतो गच्छन्तावव्याहृतगती । स्त्रु गतौ धातोः किप् तुक् द्विवचनस्य सुपामित्यात्वम् । (सरस्वती) प्रशंसिता गृहिणी तथा पुरुषः (तम्) (आ) (अभरत्) विभक्ति (बर्हिषा) सुखवर्द्धकेन कर्मणा (इन्द्राय) परमैश्वर्यसुखाय (पातवे) पातुम् । अत्र पा धातोस्तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—यो परिस्त्रुताऽश्विना सरस्वती बर्हिषेन्द्राय नमुचेर्निवारणाय च शुक्रं सुतं सोमं पातवे तमाभरत् समन्ताद्भरतः सदा तावेव सुखिनौ भवतः ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये साङ्गोपाङ्गान् वेदान् पठित्वा हस्तक्रियां विजानन्ति तेऽसाध्यानपि रोगान्निवर्त्तयन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—जो (परिस्त्रुता) सब ओर से अच्छे चलन युक्त (अश्विना) शुभ गुण कर्म स्वभावों में व्याप्त (सरस्वती) प्रशंसायुक्त स्त्री तथा पुरुष (बर्हिषा) सुख बढ़ाने वाले कर्म से (इन्द्राय) परमैश्वर्य के सुख के लिये और (नमुचेः) जो नहीं छोड़ता उस असाध्य रोग के दूर होने के लिये (शुक्रम्) वीर्यकारी (सुतम्) अच्छे सिद्ध किये (सोमम्) सोम आदि ओषधियों के समूह की (पातवे) रक्षा के लिये (तम्) उस रस को (आ, अभरत्) धारण करती और करता है वे ही सर्वदा सुखी रहते हैं ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो अङ्ग उपाङ्ग सहित वेदों को पढ़ के हस्तक्रिया जानते हैं वे असाध्य रोगों को भी दूर करते हैं ॥ ५६ ॥

कवष्य इत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषयमाह ॥

अब विद्वद्विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिशः । इन्द्रो न रोदसीऽ
उभे दुहे कामान्तरस्वती ॥ ६० ॥

कवष्युः । न । व्यचस्वतीः । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । न । दुरः । दिशः ।
इन्द्रः । न । रोदसीऽइति रोदसी । उभेऽइत्युभे । दुहे । कामान् । सरस्वती ॥ ६० ॥

पदार्थः—(कवष्यः) प्रशस्ताः । अत्र कु शब्दे धातोर्बाहुलकादौणादिकोऽबट् प्रत्ययः (न) इव (व्यचस्वतीः) व्याप्तिमत्यः (अश्विभ्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्याम् (न) (इव) (दुरः) द्वाराणि (दिशः) (इन्द्रः) विद्युत् (न) इव (रोदसी) धावापृथिव्यौ (उभे) (दुहे) पिपिर्मि (कामान्) (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्ता ॥ ६० ॥

अन्वयः—सरस्वत्यहमिन्द्र अश्विभ्यां व्यचस्वतीः कवण्यो दिशो न दुरो न उभे रोदसी न वा कामान् दुहे ॥ ६० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथेन्द्रः सूर्याचन्द्रमोभ्यां दिशां द्वाराणां चान्धकारं विनाशयति यथा वा भूमिप्रकाशौ धरति तथा विदुषी पुरुषार्थेनेच्छाः प्रपूरयेत् ॥ ६० ॥

पदार्थः—(सरस्वती) अतिश्रेष्ठ ज्ञानवती मैं (इन्द्रः) बिजुली (अश्विभ्याम्) सूर्य और चन्द्रमा से (व्यचस्वतीः) व्याप्त होने वाली (कवण्यः) अत्यन्त प्रशंसित (दिशः) दिशाओं को (न) जैसे तथा (दुरः) द्वारों को (न) जैसे वा (उभे) दोनों (रोदसी) आकाश और पृथिवी को जैसे (न) वैसे (कामान्) कामनाओं को (दुहे) पूर्ण करती हूं ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जैसे बिजुली सूर्य चन्द्रमा से दिशाओं के और द्वारों के अन्धकार का नाश करती है वा जैसे पृथिवी और प्रकाश का धारण करती है वैसे पण्डिता स्त्री पुरुषार्थ से अपनी इच्छा पूर्ण करे ॥ ६० ॥

उपासान्क्रमित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उपासान्क्रमित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

उपासा । उषसेत्युपसा । नक्तम् । अश्विना । दिवा । इन्द्रम् । सायम् ।
इन्द्रियैः । सञ्जानाने इति सम्ऽजानाने । सुपेशमेति मुऽपेशसा । सम् । अज्ञातेऽ-
इत्यञ्जाने । सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(उपासा) प्रभाते । अत्रान्वेषामपीत्युपधादीर्घः (नक्तम्) रात्रौ (अश्विना) सूर्याचन्द्रमसौ (दिवा) दिने (इन्द्रम्) विद्युतम् (सायम्) संध्यासमये (इन्द्रियैः) इन्द्रस्य जीवस्य लिङ्गैः (संजानाने) (सुपेशसा) सुरूपा (सम्) (अज्ञाते) प्रसिध्यतः (सरस्वत्या) प्रशस्ततुशिक्षितया वाचा ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः ! यथा सुपेशसाऽश्विना सरस्वत्योपासा नक्तं सायं च दिवेन्द्रियैरिन्द्रं च संजानाने समञ्जाते तथा यूयमपि प्रसिध्यत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथोपा रात्रि सायं च दिनं निवर्त्तयति यथा विद्वद्भिरविद्याकुशिज्ञे निवार्य सर्वे विद्यासुशिक्षायुक्ताः संपादनीयाः ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो ! जैसे (सुपेशसा) अच्छे रूप वाले (अश्विना) सूर्य और चन्द्रमा (सरस्वत्या) अच्छी उत्तम शिक्षा पाई हुई वाणी से (उषासा) प्रभात (नक्तम्) रात्रि (सायम्) संध्याकाल और (दिवा) दिन में (इन्द्रियैः) जीव के लक्षणों से (इन्द्रम्) बिजुली को (संजानाते) अच्छे प्रकार प्रकट करते हुए (समञ्जाने) प्रसिद्ध हैं वैसे तुम भी प्रसिद्ध होओ ॥ ६१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमालङ्कार है । जैसे प्रातःसमय रात्रि को और संध्याकाल दिन को निवृत्त करता है वैसे विद्वानों को चाहिये कि अविद्या और दुष्ट शिक्षा का निवारण करके सब लोगों को सब विद्याओं की शिक्षा में नियुक्त करें ॥ ६१ ॥

पातमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये सामयिकं रक्षादिविषयं भैषज्यादिविषयमाह ॥

अब विद्वद्विषय में सामयिक रक्षा विषय और भैषज्यादि विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पातं नोऽश्विना दिवा पाहि नक्तं सरस्वति । दैव्या होतारा
भिषजा पातमिन्द्रं सचा सुते ॥ ६२ ॥

पातम् । नः । अश्विना । दिवा । पाहि । नक्तम् । सरस्वति । दैव्या ।
होतारा । भिषजा । पातम् । इन्द्रम् । सचा । सुते ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(पातम्) रक्षतम् (नः) अस्मान् (अश्विना) अध्यापकोपदेशको (दिवा) दिवसे (पाहि) रक्ष (नक्तम्) रात्रौ (सरस्वति) बहुविद्यायुक्त मातः (दैव्या) दिव्यगुणसम्पन्नौ (होतारा) सर्वस्य सुखदातारौ (भिषजा) वैद्यौ (पातम्) रक्षतम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्यप्रदं सोमरसम् (सचा) समवेतौ (सुते) उत्पन्नेऽस्मिन्नगति ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे दैव्याऽश्विना युवां दिवा नक्तं नः पातम् । हे सरस्वति नः पाहि । हे होतारा सचा भिषजा सुत इन्द्रं पातम् ॥ ६२ ॥

भावार्थः—यथा सदैव रोगनिवारकान्यौषधानि जानन्ति तथाऽध्यापकोपदेशकौ मातापितरौ चाऽविद्यारोगनिवारकानुपायाञ्जानन्तु ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (दैव्या) दिव्य गुण युक्त (अश्विना) पढ़ाने और उपदेश करने वाले ! तुम लोग (दिवा) दिन में (नक्तम्) रात्रि में (नः) हमारी (पातम्) रक्षा करो । हे (सरस्वति) बहुत विद्याओं से युक्त माता ! तू हमारी (पाहि) रक्षा कर । हे (होतारा) सब लोगों को सुख देने वाले (सचा) अच्छे मित्रे हुए (भिषजा) वैद्य लोगो ! तुम (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में (इन्द्रम्) ऐश्वर्य देने वाले सोमलता के रस की (पातम्) रक्षा करो ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जैसे अच्छे वैद्य रोग मिटाने वाली बहुत औषधियों को जानते हैं वैसे अध्यापक और उपदेशक और माता पिता अविद्यारूप रोगों को दूर करने वाले उपायों को जानें ॥ ६२ ॥

तिस्र इत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्भैषज्यादिविषयमाह ॥

फिर भैषज्यादि विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा । तीव्रं परिस्नुता सोम-
मिन्द्राय सुषुवुर्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्रः । त्रेधा । सरस्वती । अश्विना । भारती । इडा । तीव्रम् । परिस्नुतेति
परिऽस्नुता । सोमम् । इन्द्राय । सुषुवुः । सुषुवुरिति सुषुवुः । मदम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(तिस्रः) त्रिचवसंख्याविशिष्टाः (त्रेधा) त्रिभिः प्रकारैः (सरस्वती)
सुशिक्षिता वाणी (अश्विना) सदैव्यौ (भारती) धारिका माता (इडा) स्तोतुं योग्यो-
पदेशिका (तीव्रम्) तीव्रगुणस्वभावम् (परिस्नुता) परितः सर्वतः स्मरन्ति येन तेन
(सोमम्) ओषधिरसं प्रेरणाख्यं व्यवहारं वा (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (सुषुवुः) निष्पाद-
यन्तु (मदम्) हर्षकम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा सरस्वती भारतीडा च तिस्रोऽश्विना चेन्द्राय
परिस्नुता तीव्रं मदं सोमं त्रेधा सुषुवुस्तथा यूयमप्येनं सुषुनोत ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सोमाद्योषधिरसं निर्माय पीत्वाऽऽरोग्यं कृत्वा वाचं धियं
वक्तृत्वं चोन्नेयम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (सरस्वती) अच्छे प्रकार शिक्षा पाई हुई वाणी (भारती)
धारण करने वाली माता और (इडा) स्तुति के योग्य उपदेश करने वाली ये (तिस्रः) तीन और
(अश्विना) अच्छे दो वैद्य (इन्द्राय) ऐश्वर्य के लिये (परिस्नुता) सब ओर से भरने के साथ
(तीव्रम्) तीव्रगुणस्वभाव वाले (मदम्) हर्षकतां (सोमम्) ओषधि के रस वा प्रेरणा नाम के
व्यवहार को (त्रेधा) तीन प्रकार से (सुषुवुः) उत्पन्न करें वैसे तुम भी इस की सिद्धि
अच्छे प्रकार करो ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सोम आदि ओषधियों के रस को सिद्ध कर उस को पीके
शरीर आरोग्य करके उत्तम वाणी शुद्ध बुद्धि और यथार्थ वक्तृत्व शक्ति की उन्नति करें ॥ ६३ ॥

अश्विनेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्विना भेषजं मधु भेषजं नः सरस्वती । इन्द्रे त्वष्टा यशः
श्रियं रूपं रूपमधुः सुते ॥ ६४ ॥

अश्विना । भेषजम् । मधु । भेषजम् । नः । सरस्वती । इन्द्रे । त्वष्टा ।
यशः । श्रियम् । रूपं रूपमिति रूपम् रूपम् । अधुः । सुते ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(अश्विना) विद्याशिक्षकौ (भेषजम्) औषधम् (मधु) मधुरादि-
गुणोपेतम् (भेषजम्) (नः) अस्मभ्यम् (सरस्वती) विदुषी शिक्षिता माता (इन्द्रे)
परमैश्वर्यं (त्वष्टा) तनूकर्त्ता (यशः) (श्रियम्) लक्ष्मीम् (रूपं रूपम्) अत्र वीप्सायां
द्वित्वम् (अधुः) दध्यासुः (सुते) निष्पादिते ॥ ६४ ॥

अन्वयः—नोऽश्विना सरस्वती त्वष्टा च विद्वांसः सुत इन्द्रे भेषजं मधु भेषजं
यशः श्रियं रूपं रूपं चाऽधुः ॥ ६४ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्या ऐश्वर्यं प्राप्नुयुस्तदैतान्युत्तमान्यौषधानि यशः सुशोभां च
निष्पादयितुं शक्नुयुः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(नः) हमारे लिये (अश्विना) विद्या सिखाने वाले अध्यापकोपदेशक (सरस्वती)
विदुषी शिक्षा पाई हुई माता और (त्वष्टा) सूक्ष्मता करने वाला ये विद्वान् लोग (सुते) उत्पन्न हुए
(इन्द्रे) परमैश्वर्य में (भेषजम्) सामान्य और (मधु, भेषजम्) मधुरादि गुणयुक्त औषध
(यशः) कीर्ति (श्रियम्) लक्ष्मी और (रूपं रूपम्) रूप रूप को (अधुः) धारण करने को
समर्थ होवें ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य लोग ऐश्वर्य को प्राप्त होवें तब इन उत्तम औषधियों कीर्ति और
उत्तम शोभा को सिद्ध करें ॥ ६४ ॥

ऋतुथेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परिस्नुता । कीलालमश्विभ्यां मधु
दुहे धेनुः सरस्वती ॥ ६५ ॥

ऋतुथेत्युत्तुथा । इन्द्रः । वनस्पतिः । शशमानः । परिस्नुतेति परिऽस्नुता ।
कीलालम् । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । मधु । दुहे । धेनुः । सरस्वती ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(ऋतुथा) ऋतुप्रकारैः । अत्र वा च्छन्दसीति ऋतुशब्दादपि थाल्
(इन्द्रः) ऐश्वर्यकरः (वनस्पतिः) वटादिः (शशमानः) (परिस्नुता) परितः सर्वतः

स्रवति तेन (कीलालम्) अन्नम् (अश्विभ्याम्) वैद्याभ्याम् (मधु) मिष्टादिकं
रसम् (दुहे) पूर्णं कुर्याम् (धेनुः) दुग्धदात्री गौस्वि (सरस्वती) प्रशस्त-
शिञ्जायुक्ता वाणी ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यथा धेनुः सरस्वती परिस्रुता सहर्तुथा शशमान इन्द्रो वनस्पतिर्मधु
कीलालमश्विभ्यां च कामान् दोग्धि तथाऽहं दुहे ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा सदैद्याः शुद्धेभ्यो वनस्पतिभ्यः
सारग्रहणाय प्रयतन्ते तथा सर्वैः प्रयतितव्यम् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—जैसे (धेनुः) दूध देने वाली गौ के समान (सरस्वती) अच्छी उत्तम शिञ्जा से
युक्त वाणी (परिस्रुता) सब ओर से भरने वाली जलादि पदार्थ के साथ (ऋतुथा) ऋतुओं के
प्रकारों से और (शशमानः) बढ़ता हुआ (इन्द्रः) ऐश्वर्य करने हारा (वनस्पतिः) वट आदि वृक्ष
(मधु) मधुर आदि रस और (कीलालम्) अन्न को (अश्विभ्याम्) वैद्यों से कामनाओं को पूर्ण
करता है वैसे मैं (दुहे) पूर्ण करूँ ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे अच्छे वैद्यजन उत्तम उत्तम वनस्पतियों
से सारग्रहण के लिये प्रयत्न करते हैं वैसे सब को प्रयत्न करना चाहिये ॥ ६५ ॥

गोभिरित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिस्रुता । समधातुः सरस्वत्या
स्वाहेन्द्रे सुतं मधु ॥ ६६ ॥

गोभिः । न । सोमम् । अश्विना । मासरेण । परिस्रुतेति परिस्रुता । सम् ।
अधातम् । सरस्वत्या । स्वाहा । इन्द्रे । सुतम् । मधु ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(गोभिः) धेनुभिः (न) इव (सोमम्) ओषधिरसम् (अश्विना)
सुशिक्षितौ वैद्यौ (मासरेण) प्रमितेन मण्डेन । अत्र माङ् धातोरौणादिकः सन्
प्रत्ययः (परिस्रुता) सर्वतो मधुरादिरसयुक्तेन (सम्) (अधातम्) (सरस्वत्या)
सुशिक्षा ज्ञानयुक्तया वाचा (स्वाहा) सत्यया क्रियया (इन्द्रे) सति परमैश्वर्ये (सुतम्)
निष्पादितम् (मधु) मधुरादिगुणयुक्तम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे अश्विना ! परिस्रुता मासरेण सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे गोभिर्दुग्धादि न
सुतं मधु सोमं युवां समधातम् ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । वैद्याः श्रेष्ठया हस्तक्रियया सर्वोषधिरसं
संगृह्णीयुः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) अच्छी शिक्षा पाए हुए वैद्यो ! (मासरेण) प्रमाण युक्त मांड (परिस्तुता) सब ओर से मधुर आदि रस से युक्त (सरस्वत्या) अच्छी शिक्षा और ज्ञान से युक्त वाणी से और (स्वाहा) सत्यक्रिया से तथा (इन्द्रे) परमैश्वर्य के होते (गोभिः) गौओं से दुग्ध आदि पदार्थों को जैसे (न) वैसे (मधु) मधुर आदि गुणों से युक्त (सुतम्) सिद्ध किये (सोमम्) ओषधियों के रस को तुम (समधातम्) अच्छे प्रकार धारण करो ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। वैद्य लोग उत्तम हस्तक्रिया से सब ओषधियों के रस को ग्रहण करें ॥ ६६ ॥

अश्विना हविरित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । भुरिगनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेधिया सरस्वती । आ शुक्रमासुराहसु
मघमिन्द्राय जभ्रिरे ॥ ६७ ॥

अश्विना । हविः । इन्द्रियम् । नमुचेः । धिया । सरस्वती । आ । शुक्रम् ।
आसुरात् । वसु । मघम् । इन्द्राय । जभ्रिरे ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(अश्विना) सुवैद्यो (हविः) आदातुमर्हम् (इन्द्रियम्) मन आदि (नमुचेः) अविनश्वरात्कारणादुत्पन्नात्कार्यात् (धिया) प्रज्ञया (सरस्वती) (आ) (शुक्रम्) वीर्यम् (आसुरात्) मेधात् (वसु) (मघम्) पूज्यम् (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (जभ्रिरे) धरेयुः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—अश्विना सरस्वती च धिया नमुचेहविरिन्द्रियमासुराहसुक्रं मघं वसिन्द्रायाजभ्रिरे ॥ ६७ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषैरैश्वर्यसुखप्राप्तय औषधानि संसेव्यानि ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(अश्विना) अच्छे वैद्य और (सरस्वती) अच्छी शिक्षायुक्त स्त्री (धिया) बुद्धि से (नमुचेः) नाशरहित कारण से उत्पन्न हुए कार्य से (हविः) ग्रहण करने योग्य (इन्द्रियम्) मन को (आसुरात्) मेघ से (शुक्रम्) पराक्रम और (मघम्) पूज्य (वसु) धन को (इन्द्राय) ऐश्वर्य के लिये (आजभ्रिरे) धारण करें ॥ ६७ ॥

भावार्थः—स्त्री और पुरुषों को चाहिये कि ऐश्वर्य से सुख की प्राप्ति के लिये ओषधियों का सेवन किया करें ॥ ६७ ॥

यमित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्द्धयन् । स बिभेद बलं मघं
नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

यम् । अश्विना । सरस्वती । हविषा । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् । सः । बिभेद ।
बलम् । मघम् । नमुचौ । आसुरे । सचा ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(यम्) (अश्विना) अध्यापकोपदेशको (सरस्वती) विदुषी स्त्री
(हविषा) सुसंस्कृतहोमसामग्र्या (इन्द्रम्) ऐश्वर्यम् (अवर्द्धयन्) वर्द्धयन्तु (सः)
(बिभेद) भिन्नात् (बलम्) (मघम्) परमपूज्यम् (नमुचौ) अविनाशिकारणे
(आसुरे) असुरे मेघे भवे (सचा) संयुक्तौ ॥ ६८ ॥

अन्वयः—सचाऽश्विना सरस्वती च नमुचावासुरे हविषा यमिन्द्रमवर्द्धयन् स
मघं बलं बिभेद ॥ ६८ ॥

भावार्थः—यद्योषधिरसं क्रियागुणैरुत्तमं कुर्युस्तर्हि स रोगहन्ता स्यात् ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(सचा) संयोग किये हुए (अश्विना) अध्यापक और उपदेशक तथा (सरस्वती)
विदुषी स्त्री (नमुचौ) नाशरहित कारण से उत्पन्न (आसुरे) मेघ में होने के निमित्त घर में (हविषा)
अच्छी बनाई हुई होम की सामग्री से (यम्) जिस (इन्द्रम्) ऐश्वर्य को (अवर्द्धयन्) बढ़ाते (सः)
वह (मघम्) परमपूज्य (बलम्) बल का (बिभेद) भेदन करे ॥ ६८ ॥

भावार्थः—जो ओषधियों के रस को कर्त्तव्यता के गुणों से उत्तम करे वह रोग का नाश
करने हारा होवे ॥ ६८ ॥

तमित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्राः देवताः । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषयमाह ॥

अब विद्वानों के विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सरस्वती । दधाना अभ्यनूषत
हविषा यज्ञे इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

तम् । इन्द्रम् । पशवः । सचा । अश्विना । उभा । सरस्वती । दधानाः ।
अभि । अनूषत । हविषा । यज्ञे । इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(तम्) (इन्द्रम्) बलादिगुणधारकं सोमम् (पशवः) गवाद्यः (सचा) विद्यासमवेतौ (अश्विना) वैद्यकविद्यानिपुणावध्यापकोपदेशकौ (उभा) द्वौ (सरस्वती) सत्यविज्ञानयुक्ता (दधानाः) धरन्तः (अभि) सर्वतः (अनूषत) प्रशंसत (हविषा) सामग्र्या (यज्ञे) (इन्द्रियैः) धनैः ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! सचाश्विनोभा इन्द्रियैर्यमिन्द्रं दध्यातां तं सरस्वती दध्यात् यं च पशवो दध्युस्तं हविषा दधानाः सन्तो यज्ञेऽभ्यनूषत ॥ ६६ ॥

भावार्थः—ये धर्माचरणाद् धनेन धनं वर्द्धयन्ति ते प्रशंसां प्राप्नुवन्ति ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो ! (सचा) विद्या से युक्त (अश्विना) वैद्यकविद्या में चतुर अध्यापक और उपदेशक (उभा) दोनों (इन्द्रियैः) धनों से जिस (इन्द्रम्) बल आदि गुणों के धारण करने वाले सोम को धारण करें (तम्) उसको (सरस्वती) सत्य विज्ञान से युक्त स्त्री धारण करे और जिसको (पशवः) गौ आदि पशु धारण करें उसको (हविषा) सामग्री से (दधानाः) धारण करते हुए जन (यज्ञे) यज्ञ में (अभ्यनूषत) सब ओर से प्रशंसा करें ॥ ६६ ॥

भावार्थः—जो लोग धर्म के आचरण से धन के साथ धन को बढ़ाते हैं वे प्रशंसा को प्राप्त होते हैं ॥ ६६ ॥

य इत्यस्य विदभिर्ऋषिः । इन्द्रसवितृवरुणा देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

य इन्द्र इन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः । स सुत्रामा
हविष्पतिर्यजमानाय सञ्चत ॥ ७० ॥

ये । इन्द्रे । इन्द्रियम् । दधुः । सविता । वरुणः । भगः । सः । सुत्रामेति
सुऽत्रामा । हविष्पतिः । हविःपतिरिति हविःऽपतिः । यजमानाय । सञ्चत ॥ ७० ॥

पदार्थः—(ये) (इन्द्रे) ऐश्वर्ये (इन्द्रियम्) धनम् (दधुः) (सविता) ऐश्वर्यमिच्छुकः (वरुणः) श्रेष्ठः (भगः) भजनीयः (सः) (सुत्रामा) सुदुरक्षकः (हविष्पतिः) हविषां पालकः (यजमानाय) यज्ञाऽनुष्ठात्रे (सञ्चत) भजतु । यच्च सेवने लोडर्थे लङ् सुगागमोऽडभावश्च छान्दसः ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! य इन्द्र इन्द्रियं दधुस्ते सुखिनः स्युरतो यो भगो वरुणः सविता सुत्रामा हविष्पतिर्जनो यजमानायैन्द्रियं सञ्चत सेवते स प्रतिष्ठां प्राप्नुयात् ॥ ७० ॥

भावार्थः—यथा पुरोहितो यजमानस्यैश्वर्यं वर्द्धयति तथा यजमानोपि पुरोहितस्य धनं वर्द्धयेत् ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (ये) जो लोग (इन्द्रे) ऐश्वर्य में (इन्द्रियम्) धन को (दधुः) धारण करें वे सुखी होंगे । इस कारण जो (भगः) सेवा करने के योग्य (वरुणः) श्रेष्ठ (सविता) ऐश्वर्य की इच्छा से युक्त (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रक्त (हविष्पतिः) होम करने योग्य पदार्थों की रक्षा करने हारा मनुष्य (यजमानाय) यज्ञ करने हारे के लिये धन को (सश्रत) सेवे (सः) वह प्रतिष्ठा को प्राप्त होवे ॥ ७० ॥

भावार्थः—जैसे पुरोहित यजमान के ऐश्वर्य को बढ़ाता है वैसे यजमान भी पुरोहित के धन को बढ़ावे ॥ ७० ॥

सवितेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । इन्द्रसवितृवरुणा देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सविता वरुणो दधद्यजमानाय दाशुषे । आदत्त नमुचेर्वसु
सुत्राम्ना बलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

सविता । वरुणः । दधत् । यजमानाय । दाशुषे । आ । अदत्त । नमुचेः ।
वसुः । सुत्रामेति सुत्राम्ना । बलम् । इन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(सविता) प्रेरकः (वरुणः) उत्तमः (दधत्) धारणं कुर्वन् (यजमानाय) संगच्छमानाय (दाशुषे) दात्रे (आ) (अदत्त) आदद्यात् (नमुचेः) धर्ममत्यजतः (वसु) द्रव्यम् (सुत्रामा) सुदुरक्षकः (बलम्) (इन्द्रियम्) सुशिक्षितं मनः ॥ ७१ ॥

अन्वयः—वरुणस्सविता सुत्रामा दाशुषे यजमानाय वसु दधत् सन् नमुचेर्वल-
मिन्द्रियमादत्त ॥ ७१ ॥

भावार्थः—दातारं संसेव्य ततः पदार्थान् प्राप्य यः सर्वस्य बलं वर्द्धयति स
बलवाञ्जायते ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(वरुणः) उत्तम (सविता) प्रेरक (सुत्रामा) और अच्छे प्रकार रक्षा करने हारा
जन (दाशुषे) देने वाले (यजमानाय) यजमान के लिये (वसु) द्रव्य को (दधत्) धारण करता
हुआ (नमुचेः) धर्म को नहीं छोड़ने वाले के (बलम्) बल और (इन्द्रियम्) अच्छी शिक्षा से युक्त
मन का (आ, अदत्त) अच्छे प्रकार ग्रहण करे ॥ ७१ ॥

भावार्थः—देने वाले पुरुष की अच्छे प्रकार सेवा करके उससे अच्छे पदार्थों को प्राप्त होकर
जो सब के बल को बढ़ाता है वह बलवान् होता है ॥ ७१ ॥

वरुण इत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । इन्द्रसवितृवरुणा देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् । सुत्रामा यशसा
बलं दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

वरुणः । क्षत्रम् । इन्द्रियम् । भगेन । सविता । श्रियम् । सुत्रामेति
सुत्रामा । यशसा । बलम् । दधानाः । यज्ञम् । आशत ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(वरुणः) उत्तमपुरुषः (क्षत्रम्) राज्यम् (इन्द्रियम्) मन-आदिकम्
(भगेन) ऐश्वर्येण (सविता) ऐश्वर्योत्पादकः (श्रियम्) राज्यलक्ष्मीम् (सुत्रामा)
सुष्टुत्राता (यशसा) कीर्त्या (बलम्) (दधानाः) (यज्ञम्) (आशत) व्याप्नुत ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा वरुणः सविता सुत्रामा सूद्योगी सभेशो भगेन सह
वर्तमानं क्षत्रमिन्द्रियं श्रियं यज्ञं च प्राप्नोति तथा यशसा बलं दधानाः सन्तो
यूयमाशत ॥ ७२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । ऐश्वर्येण विना राज्यं राज्येन विना श्रीः
श्रिया विनोपभोगाश्च न प्राप्यन्ते तस्मान्नित्यं पुरुषार्थेन वर्त्तितव्यम् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (वरुणः) उत्तम पुरुष (सविता) ऐश्वर्योत्पादक (सुत्रामा)
अच्छे प्रकार रक्षा करने हारा सभा का अध्यक्ष (भगेन) ऐश्वर्य के साथ वर्त्तमान (क्षत्रम्) राज्य
और (इन्द्रियम्) मन आदि (श्रियम्) राज्यलक्ष्मी और (यज्ञम्) यज्ञ को प्राप्त होता है वैसे
(यशसा) कीर्ति के साथ (बलम्) बल को (दधानाः) धारण करते हुए तुम (आशत)
प्राप्त होओ ॥ ७२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । ऐश्वर्य के विना राज्य, राज्य के विना
राज्यलक्ष्मी और राज्यलक्ष्मी के विना भोग प्राप्त नहीं होते इसलिये नित्य पुरुषार्थ करना चाहिये ॥ ७२ ॥

अश्विनेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं बलम् । हविषेन्द्रा सरस्वती
यज्ञमानमवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

अश्विना । गोभिः । इन्द्रियम् । अश्वेभिः । वीर्यम् । बलम् । हविषा ।
इन्द्रम् । सरस्वती । यजमानम् । अवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (गोभिः) सुशिक्षिताभिर्वाणीभिः
पृथिवीधेनुभिर्वा (इन्द्रियम्) धनम् (अश्वेभिः) सुशिक्षितैस्तुरङ्गादिभिः (वीर्यम्)
पराक्रमम् (बलम्) (हविषा) उपादत्तेन पुरुषार्थेन (इन्द्रम्) ऐश्वर्ययुक्तम् (सरस्वती)
सुशिक्षिता विदुषी स्त्री (यजमानम्) सत्यानुष्ठानस्य यज्ञस्य कर्त्तारम् (अवर्द्धयन्) ॥ ७३ ॥

अन्वयः—अश्विना सरस्वती च गोभिरश्वेभिर्हविषेन्द्रियं वीर्यं बलमिन्द्रं
यजमानमवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ये येषां समीपे निवसेयुस्तेषां योग्यतास्ति ते तान् सर्वैः शुभगुणकर्म-
भिरैश्वर्यादिना च समुन्नयेयुः ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापक उपदेशक और (सरस्वती) सुशिक्षायुक्त विदुषी स्त्री
(गोभिः) अच्छे प्रकार शिक्षायुक्त वाणी वा पृथिवी और गौओं तथा (अश्वेभिः) अच्छे प्रकार शिक्षा
पाये हुए घोड़ों और (हविषा) अङ्गीकार किये हुए पुरुषार्थ से (इन्द्रियम्) धन (वीर्यम्) पराक्रम
(बलम्) बल और (इन्द्रम्) ऐश्वर्ययुक्त (यजमानम्) सत्य अनुष्ठानरूप यज्ञ के करने हारे को
(अवर्द्धयन्) बढ़ावे ॥ ७३ ॥

भावार्थः—जो लोग जिन के समीप रहें उन को योग्य है कि वे उनको सब अच्छे गुण कर्मों
और ऐश्वर्य आदि से उन्नति को प्राप्त करें ॥ ७३ ॥

ता नासत्येत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः । निवृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्त्तनी नरा । सरस्वती हविष्मतीन्द्र
कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

ता । नासत्या । सुपेशसेति सुपेशसा । हिरण्यवर्त्तनी इति हिरण्यवर्त्तनी ।
नरा । सरस्वती । हविष्मती । इन्द्र । कर्मभित्ति कर्मसु । नः । अवत ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(ता) तौ (नासत्या) असत्याचरणरहितौ (सुपेशसा) सुरूपा
(हिरण्यवर्त्तनी) यौ हिरण्यं सुवर्णं वर्तयतस्तौ (नराः) सर्वगुणानां नेतारौ (सरस्वती)
विज्ञानवती (हविष्मती) प्रशस्तानि हवींष्यादानुमर्हणि विद्यन्ते यस्याः सा (इन्द्र)
ऐश्वर्यवान् (कर्मसु) (नः) अस्मान् (अवत) ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! विद्वांस्ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्त्तनी नराऽध्यापको-
पदेशकौ हविष्मती सरस्वती स्त्री त्वं च कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसोऽध्यापनोपदेशैः सर्वान् दुष्टकर्मभ्यो निवर्त्य श्रेष्ठेषु
कर्मसु प्रवर्त्य रक्षन्ति तथैवैते सर्वे रक्षणीयाः ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य वाले विद्वन् ! (ता) वे (नासत्या) असत्य आचरण से रहित
(सुपेशसा) अच्छे रूप युक्त (हिरण्यवर्त्तनी) सुवर्ण का वर्त्ताव करने हारी (नरा) सर्वगुणप्रापक
पदाने और उपदेश करने वाली (हविष्मती) उत्तम ग्रहण करने योग्य पदार्थ जिसके विद्यमान वह
(सरस्वती) विदुषी स्त्री और आप (कर्मसु) कर्मों में (नः) हमारी (अवत) रक्षा करो ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् पुरुष पढ़ने और उपदेश से सब को दुष्ट कर्मों से दूर करके अच्छे
कर्मों में प्रवृत्त कर रक्षा करते हैं वैसे ही ये सब के रक्षा करने के योग्य हैं ॥ ७४ ॥

ता भिषजेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ता भिषजा सुकर्मणा सा सुदुघा सरस्वती । स वृत्रहा
शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

ता । भिषजा । सुकर्मणेति सुकर्मणा । सा । सुदुघेति सुदुघा । सरस्वती ।
सः । वृत्रहेति वृत्रहा । शतक्रतुः । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(ता) तौ (भिषजा) शरीरात्मरोगनिवारकौ (सुकर्मणा) सुष्ठुधर्म्यया
क्रियया (सा) (सुदुघा) कामान् या सुष्ठु दोग्धि प्रपूर्ति सा (सरस्वती) पूर्णविद्या-
युक्ता (सः) (वृत्रहा) यो वृत्रं मेघं हन्ति स सूर्यः (शतक्रतुः) अतुलप्रज्ञः (इन्द्राय)
ऐश्वर्याय (दधुः) दध्यासुः (इन्द्रियम्) धनम् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा ता भिषजा सुकर्मणा सा सुदुघा सरस्वती स
वृत्रहेव शतक्रतुश्चेन्द्रायेन्द्रियं दधुस्तथा यूयमप्याचरत ॥ ७५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । अस्मिन्नगति यथा विद्वांसः श्रेष्ठाचारिव-
त्प्रयत्य विद्याधने समुन्नयन्ति तथा सर्वे मनुष्याः कुर्याः ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो ! जैसे (ता) वे (भिषजा) शरीर और आत्मा के रोगों के
निवारण करने हारे (सुकर्मणा) अच्छी धर्मयुक्त क्रिया से युक्त दो वैद्य (सा) वह (सुदुघा) अच्छे
प्रकार इच्छा को पूरण करने हारी (सरस्वती) पूर्ण विद्या से युक्त स्त्री और (सः) वह (वृत्रहा)
जो मेघ का नाश करता है उस सूर्य के समान (शतक्रतुः) अत्यन्त बुद्धिमान् (इन्द्राय) ऐश्वर्य के
लिये (इन्द्रियम्) धन को (दधुः) धारण करें वैसे तुम आचरण करो ॥ ७५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जगत् में जैसे विद्वान् लोग उत्तम आचरण वाले पुरुष के समान प्रयत्न करके विद्या और धन को बढ़ाते हैं वैसे सब मनुष्य करें ॥ ७५ ॥

युवमित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवता । विराडनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वानों के विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

युव॑ सुरा॑मम॒श्वि॒ना नमु॑चावा॒सुरे स॒चा । वि॒पि॒पा॒नाः सर॑स्वतीन्द्रं
कर्म॑स्वावत ॥ ७६ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा । विपिपाना इति
विऽपिपानाः । सरस्वति । इन्द्रम् । कर्मस्विति कर्मऽसु । आवत ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (सुरामम्) सुष्ठु रम्यम् (अश्विना) रक्षादिकर्म-
व्यापिनौ (नमुचौ) प्रवाहेण नित्यस्वरूपे (आसुरे) असुरो मेघ एव तस्मिन् (सचा)
समवेताः (विपिपानाः) विविधरक्षादिकर्तारः । अत्र व्यत्ययेन लुग्विषये श्लुगात्मनेपदं
च बहुलं छन्दसीतीत्वम् (सरस्वति) या प्रशस्तविज्ञानयुक्ता प्रजा तत्सम्बुद्धौ (इन्द्रम्)
परमैश्वर्यम् (कर्मसु) (आवत) पालयत ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे अश्विना ! सचा युवं हे सरस्वति त्वं च यथा नमुचावासुरे कर्मसु
सुराममिन्द्रमावत तथा विपिपाना अप्याचरत ॥ ७६ ॥

भावार्थः—ये पुरुषार्थेन महदैश्वर्यं प्राप्य धनं सुरक्षयाऽनन्दं भुञ्जते ते सदैव
वर्द्धन्ते ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) पालन आदि कर्म करनेहारे अध्यापक और उपदेशक ! (सचा)
मिले हुए (युवम्) तुम दोनों और हे (सरस्वति) अतिश्रेष्ठ विज्ञान वाली प्रजा तू जैसे (नमुचौ)
प्रवाह से नित्यस्वरूप (आसुरे) मेघ में और (कर्मसु) कर्मों में (सुरामम्) अतिसुन्दर (इन्द्रम्)
परमैश्वर्य का (आवत) पालन करते हो वैसे (विपिपानाः) नाना प्रकार से रक्षा करने हारे होते हुए
आचरण करो ॥ ७६ ॥

भावार्थः—जो लोग पुरुषार्थ से बड़े ऐश्वर्य को प्राप्त होकर धन की रक्षा करके आनन्द को
भोगते हैं वे सदा ही बढ़ते हैं ॥ ७६ ॥

पुत्रमित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः । विराडनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वानों के विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दं१ सनाभिः । यत्सुरामं
व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ७७ ॥

पुत्रमिवेति पुत्रम्ऽइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः ।
काव्यैः । दं१सनाभिः । यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती ।
त्वा । मघवन्निति मघऽवन् । अभिष्णक् ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(पुत्रमिव) (पितरौ) (अश्विनो) अध्यापकोपदेशको (उभा)
(इन्द्र) विद्यैश्वर्ययुक्त विद्वन् (आवथुः) रक्षताम् । पुरुषव्यत्ययः (काव्यैः) कविभिर्नि-
मितैः (दंसनाभिः) कर्मभिः (यत्) (सुरामम्) सुष्ठु रमन्ते यस्मिन् तत् (वि)
(अपिबः) पिबेः (शचीभिः) प्रज्ञाभिः (सरस्वती) सुशिक्षिता स्त्री (त्वा) त्वाम्
(मघवन्) पूजितधनयुक्त (अभिष्णक्) उपसेवेत । अत्र भिष्णञ् उपसेवायामित्यस्य
करड्वादेर्लङि यको व्यत्ययेन लुक् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र ! त्वं शचीभिर्यत् सुरामं व्यपिबस्तत् सरस्वती त्वाभि-
ष्णागुभाश्विना काव्यैर्दंसनाभिः पितरौ पुत्रमिव त्वामाऽवथुः ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा मातापितरौ स्वसन्तानान् रक्षित्वा नित्यमुन्न-
येतां तथाऽध्यापकोपदेशकाः शिष्यान् सुरद्वय विद्यया वर्द्धयेयुः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) उत्तमधन (इन्द्र) विद्या और ऐश्वर्ययुक्त विद्वन् ! तू (शचीभिः)
बुद्धियों के साथ (यत्) जिससे (सुरामम्) अति रमणीय महौषधि के रस को (व्यपिबः) पीता है
इससे सरस्वती उत्तम शिक्षावती स्त्री (त्वा) तुझ को (अभिष्णक्) समीप सेवन करे (उभा) दोनों
(अश्विना) अध्यापक और उपदेशक (काव्यैः) कवियों के किये हुए (दंसनाभिः) कर्मों से जैसे
(पितरौ) माता पिता (पुत्रमिव) पुत्र का पालन करते हैं वैसे तेरी (आवथुः) रक्षा करें ॥ ७७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जैसे माता पिता अपने सन्तानों की रक्षा करके सदा
बढ़ावें वैसे अध्यापक और उपदेशक शिष्य की रक्षा करके विद्या से बढ़ावें ॥ ७७ ॥

यस्मिन्नित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभासं उच्छणो वशा मेषा अवमृष्टास आहुताः ।
कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसें हृदा मतिं जनय चारुमग्नये ॥ ७८ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उच्छणः । वशाः । मेषाः । अवमृष्टास
इत्यवऽमृष्टासः । आहुता इत्याऽहुताः । कीलालप इति कीलालऽपे । सोमपृष्ठायेति
सोमऽपृष्ठाय । वेधसें । हृदा । मतिम् । जनय । चारुम् । अग्नये ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(यस्मिन्) व्यवहारे (अश्वासः) वाजिनः (ऋषभासः) वृषभाः (उक्ष्णः) सेक्ताः (वशाः) बन्ध्या गावः (मेघाः) अवयः (अवसृष्टासः) सुशिक्षिताः (आहुताः) समन्ताद्गृहीताः (कीलालपे) यः कीलालमन्नरसं पिबति तस्मै (सोमपृष्ठाय) सोमः पृष्ठो येन तस्मै (वेधसे) मेधाविने (हृदा) अन्तःकरणेन (मतिम्) बुद्धिम् (जनय) (चारुम्) श्रेष्ठाम् (अग्नये) अग्निवत्प्रकाशमानाय जनाय ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्अश्वास ऋषभास उक्ष्णो वशा मेघा अवसृष्टास आहुतास्सन्तो यस्मिन् कार्यकराः स्युस्तस्मिंस्त्वं हृदा सोमपृष्ठाय कीलालपे वेधसेऽग्नये चारुं मतिं जनय ॥ ७८ ॥

भावार्थः—पशवोऽपि सुशिक्षितास्सन्त उत्तमानि कार्याणि कुर्वन्ति किं पुनर्विद्याशिष्यायुक्ता जनाः सर्वान्युत्तमानि कार्याणि साधुं न शक्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (अश्वासः) बोढ़े और (ऋषभासः) उत्तम बैल तथा (उक्ष्णः) अतिबली वीर्य के सेचन करने हारे बैल (वशाः) बन्ध्या गायें और (मेघाः) मेढ़ा (अवसृष्टासः) अच्छे प्रकार शिक्षा पाये और (आहुताः) सब ओर से ग्रहण किये हुए (यस्मिन्) जिस व्यवहार में काम करने हारे हों उसमें तू (हृदा) अन्तःकरण से (सोमपृष्ठाय) सोमविद्या को पृछने और (कीलालपे) उत्तम अन्न के रस को पीने हारे (वेधसे) बुद्धिमान् (अग्नये) अग्नि के समान प्रकाशमान जन के लिये (चारुम्) अति उत्तम (मतिम्) बुद्धि को (जनय) प्रकट कर ॥ ७८ ॥

भावार्थः—पशु भी सुशिक्षा पाये हुए उत्तम कार्य सिद्ध करते हैं क्या फिर विद्या की शिक्षा से युक्त मनुष्य लोग सब उत्तम कार्य सिद्ध नहीं कर सकते ? ७८ ॥

अहावीत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिक् पङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अहाव्यग्रे हविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्बीव सोमः । वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

अहावि । अग्रे । हविः । आस्ये । ते । सुचीवेति सुचिऽइव । घृतम् । चम्बीवेति चम्बीऽइव । सोमः । वाजसनिमिति वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे इत्यस्मे । सुवीरमिति सुवीरम् । प्रशस्तमिति प्रशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

पदार्थः—(अहावि) हूयते (अग्रे) विद्वन् (हविः) होतुमर्हम् (आस्ये) मुखे (ते) तव (सुचीव) यथा सुङ्मुखे (घृतम्) आज्यम् (चम्बीव) यथा चम्बौ यज्ञपात्रे

(सोमः) ऐश्वर्यसम्पन्नः (वाजसनिम्) वाजस्य सनिर्विभागो यस्य तस्मिन् (रयिम्) राज्यश्रियम् (अस्मे) अस्मासु (सुवीरम्) शोभना वीरा यस्मात्तम् (प्रशस्तम्) उत्कृष्टम् (धेहि) (यशसम्) कीर्तिकरम् (बृहन्तम्) महान्तम् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् ! येन त्वया सोमो हविस्त आस्ये घृतं सूचीव चम्बीव हविरहावि स त्वमस्मे प्रशस्तं सुवीरं वाजसनिं यशसं बृहन्तं रयिं धेहि ॥ ७६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । गृहस्थैस्तेषामेव भोजनादिना सत्कारः कर्त्तव्यो येऽध्यापनोपदेशसुकर्मानुष्ठानैर्जगति बलवीर्यकीर्त्तिधनविज्ञानानि वर्द्धयेयुः ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) उत्तम विद्यायुक्त पुरुष ! जिस तूने (सोमः) ऐश्वर्ययुक्त (हविः) होम करने योग्य वस्तु (ते) तेरे (आस्ये) मुख में (घृतम्, सूचीव) जैसे घृत सूच् के मुख में और (चम्बीव) जैसे यज्ञ के पात्र में होम के योग्य वस्तु वैसे (अहावि) हांमा है वह तू (अस्मे) हम लोगों में (प्रशस्तम्) बहुत उत्तम (सुवीरम्) अच्छे वीर पुरुषों के उपयोगी और (वाजसनिम्) अन्न विज्ञान आदि गुणों का विभाग (यशसम्) कीर्त्ति करने हारी (बृहन्तम्) बड़ी (रयिम्) राज्यलक्ष्मी को (धेहि) धारण कर ॥ ७६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । गृहस्थ पुरुषों को चाहिये कि उन्हीं का भोजन आदि से सत्कार करें जो लोग पढ़ाना उपदेश और अच्छे कर्मों के अनुष्ठान से जगत् में बल, पराक्रम, यश, धन और विज्ञान को बढ़ावें ॥ ७६ ॥

अश्विनैत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः । विराडनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती वीर्यम् । वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

अश्विना । तेजसा । चक्षुः । प्राणेन । सरस्वती । वीर्यम् । वाचा । इन्द्रः । बलेन । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ॥ ८० ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (तेजसा) प्रकाशेन (चक्षुः) प्रत्यक्षं चक्षुः (प्राणेन) जीवनेन (सरस्वती) विद्यावती (वीर्यम्) पराक्रमम् (वाचा) वाण्या (इन्द्रः) समेशः (बलेन) (इन्द्राय) जीवाय (दधुः) धरेयुः (इन्द्रियम्) इन्द्रस्य जीवस्य लिङ्गम् ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा सरस्वती अश्विनेन्द्रश्चेन्द्राय प्राणेन वीर्यं तेजसा चक्षुर्वाचा बलेनेन्द्रियं दधुस्तथा धरन्तु ॥ ८० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्या यथा यथा विद्वत्संगेन विद्यां वर्द्धयेयुस्तथा तथा विज्ञानरुचयः स्युः ॥ ८० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (सरस्वती) विद्यावती स्त्री (अश्विना) अध्यापक और उपदेशक और (इन्द्रः) सभा का अधिष्ठाता (इन्द्राय) जीव के लिये (प्राणैः) जीवन के साथ (वीर्यम्) पराक्रम और (तेजसा) प्रकाश से (चक्षुः) प्रत्यक्ष नेत्र (वाचा) वाणी और (बलेन) बल से (इन्द्रियम्) जीव के चिह्न को (दधुः) धारण करें वैसे तुम भी धारण करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्य लोग जैसे जैसे विद्वानों के सङ्ग से विद्या को बढ़ावें वैसे वैसे विज्ञान में रुचि वाले हों ॥ ८० ॥

गोमदू षु शेत्यस्य गृत्समद ऋषिः । अश्विनौ देवते । विराड् गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये पश्वादिभिः पालनाविषयमाह ॥

अब विद्वानों के विषय में पशु आदिकों से पालना विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

गोमदू षु नासत्या अश्वव्यातमश्विना । वर्त्ति रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

गोमदिति गोमत् । ऊँइत्यु । सु । नासत्या । अश्ववत् । अश्ववदिति अश्ववत् । यातम् । अश्विना । वर्त्तिः । रुद्रा । नृपाय्यमिति नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(गोमत्) गावो विद्यन्ते यस्मिंस्तत् (उ) वितर्क (सु) (नासत्या) सत्यव्यवहारयुक्तौ (अश्ववत्) प्रशस्ततुरङ्गयुक्तम् । अत्र सोमाश्वेन्द्रिय० । इति दीर्घः (यातम्) प्राप्नुतम् (अश्विना) विद्यावृद्धौ (वर्त्तिः) वर्त्तमानं मार्गम् (रुद्रा) दुष्टानां रोदयितारी (नृपाय्यम्) नृणां पाय्यं मानम् ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे नासत्या रुद्राश्विना यथा युवां गोमद्वर्त्तिरुद्रा अश्ववन्नृपाय्यं सुयातं तथा वयमपि प्राप्नुयाम ॥ ८१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । गोऽश्वहस्तिप्रभृतिभिः पालितैः पशुभिः स्वकीयमन्यदीयं च पालनं मनुष्यैः कार्यम् ॥ ८१ ॥

पदार्थः—हे (नासत्या) सत्य व्यवहार से युक्त (रुद्रा) दुष्टों को रोदन कराने हारे (अश्विना) विद्या से बढ़े हुए लोगो तुम जैसे (गोमत्) गौ जिस में विद्यमान उस (वर्त्तिः) वर्त्तमान मार्ग (उ) और (अश्ववत्) उत्तम घोड़ों से युक्त (नृपाय्यम्) मनुष्यों के मान को (सुयातम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होओ वैसे हम लोग भी प्राप्त हों ॥ ८१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । गाय, घोड़ा, हाथी आदि पालन किये पशुओं से अपनी और दूसरे की मनुष्यों को पालना करनी चाहिये ॥ ८१ ॥

न यदित्यस्य गृत्समदऋषिः । अश्विनौ देवते । विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥
अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अब राजधर्म विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षवृषणवसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आदधर्षदित्यादधर्षत् । वृषणवसू इति
वृषणवसू । दुःशंस इति दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(न) (यत्) यस्मात् (परः) (न) (अन्तरः) मध्यस्थः
(आदधर्षत्) आदधर्षात्समन्ताद् धृष्ययात् (वृषणवसू) यो वृषणो वासयतस्तौ
(दुःशंसः) दुःखेन शासितुं योग्यः (मर्त्यः) मनुष्यः (रिपुः) शत्रुः ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हे वृषणवसू सभासेनेशौ युवां यत् यस्मादुःशंसः परो मर्त्यो रिपुर्न
स्यात् नान्तरश्च योऽस्मानादधर्षत् तं प्रयत्नतो वशं नयतम् ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैर्यः प्रबलो दुष्टतमः शत्रुर्भवेत्स प्रयत्नेन विजेतव्यः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—हे (वृषणवसू) श्रेष्ठों को वास कराने हारे सभा और सेना के पति तुम (यत्)
जिससे (दुःशंसः) दुःख से स्तुति करने योग्य (परः) अन्य (मर्त्यः) मनुष्य (रिपुः) शत्रु
(न) न हो और (न) न (अन्तरः) मध्यस्थ हो कि जो हम को (आदधर्षत्) सब ओर से
धर्षण करे उसको अच्छे यत्न से वश में करो ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि जो अति बलवान् अत्यन्त दुष्ट शत्रु होवे उसको बड़े यत्न
से जीतें ॥ ८२ ॥

ता न इत्यस्य गृत्समदऋषिः । अश्विनौ देवते । निचृद्गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ता न आ वोढमश्विना रयिं पिशङ्गसन्दशम् । धिष्ण्या
वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

ता । नः । आ । वोढम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गसन्दशमिति पिशङ्गस
संदशम् । धिष्ण्या । वरिवोविदमिति वरिवः विदम् ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(ता) तौ (नः) अस्मान् (आ) (वोढम्) वहतम् (अश्विना)
सभासेनेशौ (रयिम्) धनम् (पिशङ्गसंदशम्) यः पिशङ्गवरसुवर्णवत्सम्यग् दृश्यते सः
(धिष्ण्या) धिष्ण्या धिया (वरिवोविदम्) येन वरिवः परिचरणं विन्दन्ति तम् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—हेऽश्विना धिष्यता ता युवां नो वरिवोविदं पिशङ्गसदृशं रयिमावोढम् ॥ ८३ ॥

भावार्थः—सभासेनेशै राज्यसुखाय सर्वमैश्वर्यं संपादनीयं येन सत्यधर्माचरणं वर्द्धेत ॥ ८३ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) सभा और सेना के पालने हारो ! (धिष्यता) जो बुद्धि के साथ वर्त्तमान (ता) वे तुम (नः) हम को (वरिवोविदम्) जिससे सेवन को प्राप्त हों और (पिशङ्गसदृशम्) जो सुवर्ण के समान देखने में आता है उस (रयिम्) धन को (आ, वोढम्) सब ओर से प्राप्त करो ॥ ८३ ॥

भावार्थः—सभापति और सेनापतियों को चाहिये कि राज्य के सुख के लिये सब ऐश्वर्य को सिद्ध करें जिससे सत्यधर्म का आचरण बढ़े ॥ ८३ ॥

पावका न इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । सरस्वती देवता । गायत्री छन्दः ।

पङ्कजः स्वरः ॥

पुनरध्यापकोपदेशकविषयमाह ॥

फिर अध्यापक और उपदेशक विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ८४ ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवतीति वाजिनीवती । यज्ञम् । वष्टु । धियावसुरिति धियावसुः ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(पावका) पवित्रकारिका (नः) अस्माकम् (सरस्वती) सुसंस्कृता वाक् (वाजेभिः) विज्ञानादिभिर्गुरौः (वाजिनीवती) प्रशस्तधियायुक्ता (यज्ञम्) (वष्टु) (धियावसुः) धिया वसुर्धनं यस्याः । तृतीयाया अलुक् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशकौ ! यथा वाजेभिर्वाजिनीवती पावका धियावसुः सरस्वती नो यज्ञं वष्टु तथा युवामस्मान् शिद्धेताम् ॥ ८४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैर्धार्मिकालामध्यापकोपदेशकानां सकाशात् विद्यासुशिद्धे संगृह्य विज्ञानवृद्धिर्नित्यं कार्या ॥ ८४ ॥

पदार्थः—हे पढ़ाने वाले और उपदेशक लोगो ! जैसे (वाजेभिः) विज्ञान आदि गुणों से (वाजिनीवती) अच्छी उत्तम विद्या से युक्त (पावका) पवित्र करने वाली (धियावसुः) बुद्धि के साथ जिस से धन हो वह (सरस्वती) अच्छे संस्कार वाली वाणी (नः) हमारे (यज्ञम्) यज्ञ को (वष्टु) शोभित करे वैसे तुम लोग हम लोगों को शिक्षा करो ॥ ८४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्मा अध्यापक और उपदेशकों से विद्या और सुशिक्षा अच्छे प्रकार ग्रहण करके विज्ञान की वृद्धि सदा किया करें ॥ ८४ ॥

चोदयित्रीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । सरस्वती देवता । निचृद्गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

अथ स्त्रीशिक्षाविषयमाह ॥

अब स्त्रियों की शिक्षा के विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

चोदयित्री सनुतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे
सरस्वती ॥ ८५ ॥

चोदयित्री । सनुतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनामिति सुऽमतीनाम् । यज्ञम् ।
दधे । सरस्वती ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(चोदयित्री) प्रेरयित्री (सनुतानाम्) सुशिक्षितानां वाणीनाम्
(चेतन्ती) संज्ञापयन्ती (सुमतीनाम्) शोभनानां बुद्धीनाम् (यज्ञम्) (दधे) धरामि
(सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्ता ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यथा सनुतानां चोदयित्री सुमतीनां चेतन्ती सरस्वती
सत्यहं यज्ञं दधे तथायं युष्माभिरप्यनुष्ठेयः ॥ ८५ ॥

भावार्थः—या स्त्रीणां मध्ये विदुषी स्त्री स्यात्सा सर्वाः स्त्रियः सदा सुशिक्षेत
यतः स्त्रीणां मध्ये विद्यावृद्धिस्त्यात् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री लोगो ! जैसे (सनुतानाम्) सुशिक्षा पाई हुई वाणियों को (चोदयित्री)
प्रेरणा करने वाली (सुमतीनाम्) शुभ बुद्धियों को (चेतन्ती) अच्छे प्रकार ज्ञापन करती (सरस्वती)
उत्तम विज्ञान से युक्त हुई मैं (यज्ञम्) यज्ञ को (दधे) धारण करती हूं वैसे यह यज्ञ तुम को भी
करना चाहिये ॥ ८५ ॥

भावार्थः—जो स्त्रियों के बीच में विदुषी स्त्री हो वह सब स्त्रियों को सदा सुशिक्षा करे जिससे
स्त्रियों में विद्या की वृद्धि हो ॥ ८५ ॥

महो अर्ण इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । सरस्वती देवता । गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा
वि राजति ॥ ८६ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वा । वि ।
राजति ॥ ८६ ॥

पदार्थः—(महः) महत् (अर्णः) अन्तरिक्षस्थं शब्दसमुद्रम् (सरस्वती) वाणी (प्र, चेतयति) प्रज्ञापयति (केतुना) प्रज्ञानेन (धियः) बुद्धयः (विश्वाः) सर्वाः (वि) (राजति) प्रकाशयति ॥ ८६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यथा सरस्वती केतुना महो अर्णः प्रचेतयति विश्वा धियो विराजति तथा विद्यासु यूयं प्रवृत्ता भवत ॥ ८६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । कन्याभिर्ब्रह्मचर्येण विद्यासुशिक्षे पूर्णे संगृह्य बुद्धयो वर्द्धयितव्याः ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हे स्त्री लोगो ! जैसे (सरस्वती) वाणी (केतुना) उत्तम ज्ञान से (महः) बड़े (अर्णः) आकाश में स्थित शब्दरूप समुद्र को (प्रचेतयति) उत्तम प्रकार से जतलाती है और (विश्वाः) सब (धियः) बुद्धियों को (वि, राजति) नाना प्रकार से प्रकाशित करती है वैसे विद्यार्थों में तुम प्रवृत्त होओ ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । कन्याओं को चाहिये कि ब्रह्मचर्य से विद्या और सुशिक्षा को समग्र ग्रहण करके अपनी बुद्धियों को बढ़ावें ॥ ८६ ॥

इन्द्रायाहीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता । निचृद्गायत्री छन्दः ।

पङ्क्तः स्वरः ॥

अथ सामान्योपदेशविषयमाह ॥

अथ सामान्य उपदेश विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अरवीभिस्तना पूतासः ॥ ८७ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः । इमे । त्वायव इति त्वायवः । अरवीभिः । तना । पूतासः ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) सभेश (आ) (याहि) आगच्छ (चित्रभानो) चित्रा भानवो विद्याप्रकाश यस्य तत् संबुद्धौ (सुताः) निष्पादिताः (इमे) (त्वायवः) ये त्वां युवन्ति मिलन्ति ते (अरवीभिः) अङ्गुलीभिः (तना) विस्तृतगुणेन (पूतासः) पवित्राः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—हे चित्रभानो इन्द्र ! त्वं य इमे अरवीभिस्तनुतास्तना पूतासस्त्वायवः पदार्थाः सन्ति तानायाहि ॥ ८७ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सत्क्रियया पदार्थान् संशोध्य भुञ्जताम् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—हे (चित्रभानो) चित्र विचित्र विद्याप्रकाशों वाले (इन्द्र) सभापति आप जो (इमे) ये (अरवीभिः) अङ्गुलियों से (सुता) सिद्ध किए (तना) विस्तारयुक्त गुण से (पूतासः) पवित्र (त्वायवः) जो तुम को मिलते हैं उन पदार्थों को (आ, याहि) प्राप्त हुआये ॥ ८७ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग अच्छी क्रिया से पदार्थों को अच्छे प्रकार शुद्ध करके भोजनादि करें ॥ ८७ ॥

इन्द्रायाहि धियोत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वद्विषय अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

इन्द्रायाहि धिषेष्ठितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि

इन्द्रो देवता । याहि । धिया । इषितः । विप्रजूत इति विप्रजूतः । सुतावतः ।
सुतावतः । उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) विद्यैश्वर्ययुक्त (आ) (याहि) (धिया) प्रज्ञया (इषितः)
प्रेरितः (विप्रजूतः) विप्रैर्मध्याविभिर्जूतः शिक्षितः (सुतावतः) निष्पादितवतः (उप)
(ब्रह्माणि) अन्नानि धनानि वा (वाघतः) यशिशिक्षया वाचा हन्ति जानाति सः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! इषितो विप्रजूतो वाघतस्त्वं धिया सुतावतो
ब्रह्माण्युपासीत ॥ ८८ ॥

भावार्थः—विद्वांसो जिज्ञासून् जनान् संगत्यैतेषु विद्याकोशं स्थापयन्तु ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) विद्या और ऐश्वर्य से युक्त (इषितः) प्रेरित और (विप्रजूतः)
बुद्धिमानों से शिक्षा पाके वेगयुक्त (वाघतः) शिक्षा पाई हुई वाणी से जानने द्वारा तू (धिया)
सम्यक् बुद्धि से (सुतावतः) सिद्ध किये (ब्रह्माणि) अन्न और धनों को (उप, आ, याहि) सब
प्रकार से समस्त प्राप्त हो ॥ ८८ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग जिज्ञासा वाले पुरुषों से मिल के उन में विद्या के निधि को स्थापित
करें ॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । मुते दधिष्व
अन्नः ॥ ८९ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिव इति हरिऽवः ।
सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ८६ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) विद्यैश्वर्यवर्द्धकः (आ) (याहि) (तूतुजानः) क्षिप्रकारी ।
तूतुजान इति क्षिप्रकारिना० ॥ निघ० २ । १५ ॥ (उप) (ब्रह्माणि) धर्म्येण प्राप्तवानि
(हरिवः) प्रशस्ता हरयोऽश्वा विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ (सुते) निष्पन्ने व्यवहारे
(दधिष्व) धर (नः) अस्मान् (चनः) भोग्यमन्नम् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—हे हरिव इन्द्र ! त्वमुपायाहि तूतुजानो नः सुते ब्रह्माणि चनश्च
दधिष्व ॥ ८६ ॥

भावार्थः—विद्याधर्मवृद्धये केनाप्यालस्यं न कार्यम् ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हे (हरिवः) अच्छे उत्तम घोड़ों वाले (इन्द्र) विद्या और ऐश्वर्य के बढ़ाने वाले
विद्वन् ! आप (उपायाहि) निकट आइये (तूतुजानः) क्षीघ्र कार्यकारी हो के (नः) हमारे लिये
(सुते) उत्पन्न हुए व्यवहार में (ब्रह्माणि) धर्मयुक्त कर्म से प्राप्त होने योग्य धन और (चनः)
भोग के योग्य अन्न को (दधिष्व) धारण कीजिये ॥ ८६ ॥

भावार्थः—विद्या और धर्म बढ़ाने के लिये किसी को आलस्य न करना चाहिये ॥ ८६ ॥

अश्विनेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्विनां पिबतां मधु सरस्वत्या सजोषसा । इन्द्रः सुत्रामा
वृत्रहा जुषन्तां सोम्यं मधु ॥ ६० ॥

अश्विना । पिबताम् । मधु । सरस्वत्या । सजोषमेति सजोषसा । इन्द्रः ।
सुत्रामेति सुत्रामा । वृत्रहेति वृत्रहा । जुषन्ताम् । सोम्यम् । मधु ॥ ६० ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (पिबताम्) (मधु) मधुरादिगुण-
युक्तमन्नम् (सरस्वत्या) सुसंस्कृतया वाचा (सजोषसा) समानं जोषः सेवनं ययोस्तौ
(इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (सुत्रामा) सुष्ठु रक्षकः (वृत्रहा) यो वृत्रं मेघं हन्ति स
सूर्यस्तद्वद्वर्त्तमानः (जुषन्ताम्) सेवन्ताम् (सोम्यम्) सोमे सोमलताद्योषधिगणे भवम्
(मधु) मधुरविज्ञानम् ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा सजोषसाऽश्विना सरस्वत्या मधु पिबतां यथा
चेन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा च सोम्यं मधु जुषन्तां तथा युष्माभिरप्यनुष्ठेयम् ॥ ६० ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकाः स्वात्मवत्सर्वेषां विद्यासुखं वर्द्धितुमिच्छेयुयतः सर्वे सुखिनः स्युः ॥ ६० ॥

अत्र राजप्रजाधर्मज्ञाङ्गिगृहाश्रमव्यवहारब्रह्मक्षत्रसत्यव्रतदेवगुणप्रजारक्षकाऽभ्य-
परस्परसंमतिस्त्रिगुणधनादिवृद्ध्यादिवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिरस्ती-
ति बोध्यम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (सजोषसा) समान सेवन करने हारे (अश्विना) अध्यापक और
उपदेशक (सरस्वत्या) अच्छे प्रकार संस्कार पाई हुई बाणी से (मधु) मधुर आदि गुण युक्त विज्ञान
को (पिबताम्) पान करें और जैसे (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रक्षा करने द्वारा
(वृत्रहा) सूर्य के समान वर्त्ताव वर्त्तने वाला (सोम्यम्) सोमलता आदि ओषधिगण में हुए (मधु)
मधुरादि गुण युक्त अन्न का (जुषन्ताम्) सेवन करें वैसे तुम लोगों को भी करना चाहिये ॥ ६० ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक अपने जैसे सब लोगों के विद्या और सुख बढ़ाने की
इच्छा करें जिससे सब सुखी हों ॥ ६० ॥

इस अध्याय में राज प्रजा, धर्म के अङ्ग और अङ्गि, गृहाश्रम का व्यवहार, ब्राह्मण, क्षत्रिय,
सत्यव्रत, वेदों के गुण, प्रजा के पालक, अभय, परस्पर सम्मति, स्त्रियों के गुण धन आदि पदार्थों की
वृद्ध्यादि का वर्णन होने से इस अध्याय के अर्थ की इससे प्रथम अध्याय में कहे अर्थ के साथ सङ्गति
होने का बोध चाहिये ॥

परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्रीशुतबिरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां
शिष्येण प. म. हंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीमद्भयानन्द सरस्वतीस्वामिना निर्मिते

सुप्रमाणयुक्ते संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते

यजुर्वेदभाष्ये विंशतितमोऽध्यायः

पूर्तिमगात् ॥ २० ॥

समाप्ता चेयं पूर्वविंशतिः ॥

